

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI**

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI

Kimyo-biologiya fakulteti

“Geografiya bakalavriyat” ta'lim yunalishi

IV – kurs talabasi

**Gulhayyo Muhammadovna Rahmonovanning
bitiruv malakaviy ishi**

Mavzu: Landshaftlarni tasniflash va uning amaliy ahamiyati

MUNDARIJA

Kirish.....	3
I. Bob. Landshaft tushunchasiga umumiy tavsif.....	4
1.1. Landshaft haqidagi ta’limot va uning ahamiyati.....	4
1.2. Landshaftning tuzilishi va dinamikasi	18
II. Bob. Landshaftlarni tasniflash va uning amaliy ahamiyati.....	34
2. 1. Landshaftlarni tasniflashning asosiy tamoyillari.....	34
2.2. Buxoro viloyati landshaftlarini tasniflash	46
XULOSA VA TAKLIFLAR.....	53
Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.....	54
Ilovalar.....	57

Kirish

Geografiya fanlar tizimida landshaftshunoslik alohida o'rin tutadi. Keyingi yillarda barcha mamlakatlarda landshaft va u bilan bo'liq sohalarga qiziqish otib boryotgani sir emas. Bunga sabab sifatida birinchidan, kishilar orasida landshaft atamasining ommalashuvi bo'lsa, ikkinchi tomondan esa ko'pgina muammolarni echishning "kalit"i sifatida landshaft ta'limotidan foydalanish bo'lmoqda. Dunyo aholisi sonining ko'payib borayotgani, ishlab chiqarish hajmi va ko'lamining oshishi, geoekevaziyatning yomonlashuvi, cho'llanish, oziq-ovqat tanqisligi kabi 50 dan ortiq global muammolar hisoblanadi. Demak, yuqoridagilarga bo'liq ravishda har qanday landshaftning barcha imkoniyatlarini o'rganish va ulardan samarali foydalanish bugunning dolzarb vazifasi hisoblanadi.

Meni ushbu bitiruv malakaviy ishimning mavzusini tanlashimga 4 yil davomida BuxDU tabiatshunoslik kafedrasida mehnat qilayotgan ustozlarimning geografiya fani sohasida bergan bilimlari, hayot saboqlari qolaversa, talabalik davrlarimdagi landshaftshunoslik faniga qiziqishim, ishtiyoqim sabab bo'ldi.

Men landshaft, landshaft ta'limoti, landshaftlarni tasnif etish sohasida ilmiy izlanishlar olib borgan etakchi olimlar (A.Gumboldt (1769-1859), V.V. Dokuchaev (1846-1903), L.S. Berg, B.B. Polinov, A.A. Grigorev, A.G.Isachenko, N.A.Gvozdestkiy, F.N.Milkov, V.A.Nikolaev, Nazarov, Toshov) ning ishlarini o'rganishni vazifa sifatida belgilab oldim. Ishdagi landshaftlarning tasniflari Moskva, Sank-Peterburg, Voronej, Toshkent va Buxoro landshaftshunoslik maktablari olimlarining mazkur sohadagi ilmiy izlanishlariga taaluqli ekanligiga katta e'tibor berildi.

Menga ushbu bitiruv malakaviy ishimni bajarishda beminnat maslahatlar bergan, BuxDU tabiatshunoslik kafedrasida mehnat qilayotgan ustozlarim Z. M. Anvarova, D. Qalandarova, I.E. Mirzaeva, M. K. Ergasheva, A.A. Qodirov, A.N. Ne'matov, A. M. Mavlonov, X. R. Toshovlarga hamda kafedra mudiri M.M. To'raevga o'z minnatdorchiligimni bildiraman.

I. Bob. Landshaft tushunchasiga umumiy tavsif

1.1. Landshaft haqidagi ta'limot va uning ahamiyati

Landshaft so'zi aslida nemischa bo'lib, (Land - yer va shaft - o'zaro aloqadorlik va bog'liqlikni aks ettiruvchi suffiks), umumadabiy tilda manzara, joyning ko'rinishi degan ma'noni anglatadi.

Landshaft atamasi geografiyaga dastavval deyarli bir vaqtda A.A.Borzov, L. S. Berg, I. M. Krashennikov, L. F.Morozovlarning ilmiy ishlari orqali tabiiy geografik kompleks so'zining sinonimi sifatida kirib keldi. Keyinchalik landshaft tushunchasini chuqurlashtirish va uning ta'rifini mukammallashtirish jarayonida tabiiy geograflar uch guruhga bo'linib ketishdi.

Birinchi guruh tabiiy geograflarning fikricha, landshaft ham xuddi relyef, iqlim, tuproq, o'simlik tushunchalari kabi umumiy tushunchadir. Bu holda landshaft atamasi xohlagan ko'lamdagi tabiiy geografik komplekslarga nisbatan, ularning katta kichikligidan qat'iy nazar ishlatilishi mumkin. Bu tushuncha tarafdorlari (F. N. Milkov, D. L. Armand, Y. K. Yefremov, V. I. Prokayev kabilar) fikricha, landshaft bizning ko'z o'ngimizda tarixiy shakllangan va uzluksiz rivojlanishda bo'lgan u yoki bu geografik kompleks qiyofasida namoyon bo'lgan o'zaro bog'liq va aloqador bo'lgan narsa, hodisalarning yig'indisidir.

Landshaftga berilgan ushbu ta'rifdan ko'rinib turibdiki, landshaft ham, tabiiy geografik kompleks ham ikkalasi bir narsadir. Mualliflarning fikriga ko'ra, tabiiy geografik kompleks so'zi aniq ifodaga egaligiga qaramay, atama sifatida noqulay. Shuning uchun tabiiy geografiya kompleks so'zining ma'nosini anglatadigan, ammo qisqagina va ishlatishda qulay bo'lgan landshaft atamasidan foydalangan ma'quldir. Bu holda "landshaft qobig'i" atamasi "geografik qobiq" atamasining sinonimi sifatida ishlatilmoqda.

Ikkinchi guruh geograflar ta'kidlashicha, landshaft ma'lum bir hududni egallagan, o'ziga xos xususiyatga ega bo'lgan regional birlikdir. Masalan, N. A. Solnsev landshaftni asosiy geografik birlik deb qaraydi va geologik tuzilishi, relyef shakllari, yer osti va usti suvlari, mikroiqlim, tuproq xillari, fito va zoosenozalari

o‘zaro bog‘liq bo‘lgan birikmalari qonuniy va tipik qaytalanib turadigan genetik jihatdan bir butun hududni landshaft deb ataydi.

Landshaftning ta'rifini boshqacharoq va qisqaroq qilib, A. G. Isachenko (1991) quyidagicha ta'riflaydi: “Landshaft – mahalliy ko‘lamda geotizimlarning o‘ziga xos yig‘indisidan iborat bo‘lib, o‘zining zonal va azonal belgilari bo‘yicha bir butun hamda genetik jihatdan yaxlit geotizimdir”. Uning fikricha, landshaft o‘zidan kichik geotizimlar yig‘indisidan iborat bo‘lishi bilan bir vaqtda o‘zidan katta va murakkabroq tuzilgan geotizimning bir qismi bo‘lib xizmat qiladi. Shuning uchun landshaftlarning hosil bo‘lishini geografik qobiqning rivojlanishi va tabaqalanishining natijasi deb qarash kerak. Undan tashqari landshaft tabiiy geografik komplekslarning taksonomik tizimida shunday bir pog‘onani egallaydiki, u o‘zining azonal va zonal xususiyatlari bo‘yicha bir butundir. Demak, tabiiy geografik rayon rayonlashtirishning eng kichik va asosiy birligidir. A. G. Isachenko fikricha, landshaft va tabiiy geografik rayon ikkalasi bir narsadir. Bu holda landshaft bir konturlidir. Yer yuzasida bir landshaft bir marta uchraydi.

Uchinchi guruh geograflar landshaft - tipologik birlikdir degan tushuncha tarafdorlaridir. Ular landshaftlarning nisbatan bir xilligi tushunchasiga asoslanadilar. Bunda landshaft ma'lum xarakterdagi hudud yoki joy deb qaraladi. Bundan tashqari, landshaft tabiiy komponentlar (geologik tuzilishi, relyef, tuproq, o‘simlik va h.k.) ning dialektik birligi, majmuasi deb, hamda nisbatan bir xil bo‘lgan tabiiy geografik kompleks deb qaraladi. Landshaftlar ularning hududiy tarqalishidan qat’iy nazar, xususiyatlariga qarab aniqlanadi.

Landshaftga nisbatan bunday qarashning faol targ‘ibotchisi bo‘lgan N. A. Gvozdetskiyning (1973) aytishicha, landshaft - tabiiy geografik kompleksning turi, kichik turi, xilidir. Masalan, geomorfologiyada relyef turi, tuproqshunoslikda tuproq turi, xili tushunchalari qaysi ma'noda ishlatilsa, tabiiy geografiyada ham shunday ma'noda ishlatilishi kerak. Masalan, dasht tuproqlari deyilgandek, dasht landshaftlari deb aytish mumkin. Landshaft tipologik birlik sifatida katta-katta maydonlarni ham yoki kichik joyni ham egallashi mumkin. Bir xildagi yoki bir turdagi landshaft ma'lum hududda qayta-qayta uchrashi, ya'ni ko‘p konturli bo‘lishi

mumkin. U yoki bu landshaftning tarqalish areali xuddi u yoki bu tuproq yoki relyef turining tarqalish areali kabi uzuq-yuluq bo'lishi mumkin. Ana shunday landshaftlarning ma'lum bir yig'indisi tabiiy geografik rayonlarni tashkil qiladi. N. A. Gvozdet'skiy fikricha, tabiiy geografik regional birliklar va landshaft tipologik birliklari ikki xil tizimdagi birliklardir. Ular geografik qobiqning tabiiy geografik tabaqalanishini o'rganishdagi ikki xil yondashishning natijasidir.

Landshaftlar regional birlik deb qaralganda, ular orasidagi har xillikka ko'proq e'tibor berilsa, tipologik birlik deb qaralganda, ularning nisbatan bir xilligiga e'tibor beriladi.

Landshaft tushunchasiga nisbatan yuzaga kelgan bu uch xil ko'z qarashni landshaftshunoslikda hosil bo'lgan uch yo'nalish desa ham bo'ladi.

Landshaftshunoslikka bag'ishlangan ko'pgina ilmiy asarlar, darslik va qo'llanmalarda asosan yuqorida bayon etilgan uch xil tushuncha haqida so'z yuritiladi. Ammo ularning qaysi biri haqiqatga yaqin, qaysi biri to'g'ri degan savolga javob berishda mualliflar u yoki bu guruhga qo'shib ketadilar. Biz ham ana shu savolga javob izlash jarayonida yirik landshaftshunos olim, Moskva davlat universitetining professori V. A. Nikolayev ilmiy izlanishlarining natijalariga ko'proq e'tibor berishga harakat qildik. Bu olimning 1979 - yili bosilib chiqqan "Regional landshaftshunoslik muammolari" degan kitobi uning qariyb 20 yildan ortiqroq vaqtni o'z ichiga olgan ilmiy izlanishlarining samarasidir. Bu izlanishlar asosida V. A. Nikolayevning Qozog'iston dashtlarida olib borgan landshaftlarni aniqlash, xaritaga tushirish, ta'riflab berish, landshaftlarning tuzilishi, dinamikasi, rivojlanishi, yoshi kabilarni aniqlash hamda landshaftlarni xo'jalik nuqtai nazaridan baholash, ularning rivojlanishini oldindan aytib berish kabi masalalarni hal qilish maqsadida to'plangan juda katta hajmdagi ilmiy ma'lumotlar yotadi.

V. A. Nikolayevning fikricha, landshaftni faqat o'ziga xos xususiyatga ega bo'lgan regional birlik deb qarash ham, yoki uni faqat tipologik birlik deb qarash ham baravariga bir yoqlamalikka olib keladi. Vaholanki, N. A. Gvozdet'skiyga o'xshab, landshaftni tipologik birlik deb tushunish har bir konkret landshaftni tahlil qilishdan kelib chiqishi kerak. Har bir landshaft - tabiiy geografik jihatdan o'ziga

xos, ammo bir vaqtning o'zida u qandaydir bir tipologik umumiylikning bir qismidir. Xuddi shunga o'xshash fikrni biz N. A. Solnsevning shogirdlari G. N. Annenskaya va boshqalar (1962) ishida ham uchratamiz. Ularning yozishicha, landshaft ham, uning morfologik qismlari ham boshqa har qanday ko'lamdagi tabiiy geografik komplekslar kabi ham regional, ham tipologik yo'nalishda o'rganilishi mumkin. Bu borada A. G. Isachenko (1991) o'z fikrini quyidagicha bildiradi. Hodisalarni turlarga ajratish, ularni o'rganishdagi tipologik yondashish har qanday ilmiy izlanishning, jumladan landshaft izlanishlarining ham zaruriy shartlaridan biridir. Ammo tur tushunchasiga o'tgunga qadar ma'lum miqdorda muayyan obyektlarni o'rganish kerak. Chunki landshaft turi tabiatda obyektiv mavjud bo'lgan ko'plab muayyan mavjud landshaftlarni ilmiy umumlashtirish orqaligina aniqlanadi.

Landshaftshunoslik izlanishlarida alohida bilan umumiylikning birligi va qarama-qarshiligini e'tirof etishimiz kerak. Alohida muayyan landshaft haqidagi ma'lumotlarsiz umumlashtirish mumkin emas. Shunday qilib, yer yuzasida obyektiv mavjud bo'lgan landshaftlarni ma'lum belgilariga qarab umumlashtirish, ya'ni xil, tur, sinf kabilarga birlashtirish mumkin ekan.

Yuqorida keltirilgan fikrlarga xulosa qilib aytganda landshaft genetik jihatdan bir butun bo'lgan geotizimdir. U bir xil geologik tuzilishi, bitta relyef turi, bir xil iqlimi hamda faqat shu landshaftga xos bo'lgan, dinamik jihatdan bog'liq bo'lgan urochishelar yig'indisidan iboratdir. Landshaft bir jihatdan qaraganda zona, provinsiya, okrug, rayon kabi regional geotizimlarni tashkil qiluvchi eng oddiy geotizimdir. U geografik qobiqning eng oddiy va eng kichik to'qimasi (birligi) bo'lsa, ikkinchi jihatdan o'zidan kichik bo'lgan urochishe, fatsiya kabi qismlar va oddiy geotizimlar bog'lamidan hosil bo'lgan murakkab ko'p yarusli va dinamik geotizimdir. Landshaft qo'shni landshaftlar bilan modda va energiya almashinishi orqali doimo o'zaro ta'sirda bo'lib turadigan ochiq geotizimdir.

Landshaftlar ham barcha katta-kichik geotizimlar kabi agregat holati nisbatan bir xil bo'lgan moddiy qismlar - komponentlardan tashkil topgandir. Komponent

atamasi lotincha “componens” soʻzidan olingan boʻlib, “tarkibiy qism”, - degan maʼnoni anglatadi.

Umuman olganda, geografik adabiyotda komponent tushunchasi anchagina erkin talqin qilingan. Baʼzan tabiiy komponentlarga qum, tuproq, muz, yashil barglar, suv yuzasi kabilar kiritilsa, baʼzan esa inson tomonidan bunyod etilgan texnik inshootlar, shaharlar, ekin maydonlari ham komponent hisoblanadi. Masalan, D. L. Armand (1975) agregat tarkibi bir xil boʻlgan qismlarni, hayot bor-yoʻqligini hisobga olgan holda tabiat komponentlari deb hisoblaydi. U tabiat komponentlariga turli gazlar, suyuqliklar, togʻ jinslari, oʻsimlik, qor va muz, hatto texnik inshootlarni ham kiritadi. F. N. Milkov (1990) landshaftning komponentlariga togʻ jinslari, yer osti va usti suvlari, havo, tuproq, oʻsimlik va hayvonot dunyosini kiritadi. I. M. Zabelin fikricha esa (1978) togʻ jinslari, suv, havo, tuproq, oʻsimlik va hayvonotdan tashqari bakteriyalar, zamburugʻlar va hatto quyosh radiatsiyasi ham landshaftning komponenti sanalishi kerak. A. A. Grigorev (1966), S. V. Kalesnik (1970), A. A. Krauklis (1979) kabilar komponent deganda, Yerning moddiy tarkibi nisbatan bir xil boʻlgan alohida sferalarini tushunadilar. K. I. Grenchuk va boshqalar (1984) asosiy komponentlar (togʻ jinslari, havo, suv, oʻsimlik, hayvonlarni) va ikkilamchi yoki hosila komponentlar (tuproq, muz, muzloq togʻ jinslari)ni ajratadilar.

V. I. Prokayev (1967) tabiiy komponent deganda, alohida moddiy tizimlar va ularga xos boʻlgan shakllar va holatlarni tushunadi. Bu shakl va holatlar ushbu moddiy tizimlarning boshqa moddiy tizimlar bilan Quyosh radiatsiyasi orqali yoki Yerning ichki energiyasi, yoki ularning ikkovi taʼsiri sharoitida hosil boʻladi. Muallif komponentlarga togʻ jinslari (ularning moddiy tarkibi va yotqizilish sharoitlari) relyef (yoki geologik togʻ jinslari va relyef), hududning ob-havo va iqlimini belgilab beruvchi havo massalari va ularga xos boʻlgan gidrotermik holatlar (boshqacha qilib aytganda, iqlim), suvlar, tuproqlar, oʻsimlik va hayvonot dunyosi kabilarni kiritadi. Uningcha, har bir komponent moddiy tarkibi bilan uning turlicha namoyon boʻlishining bir butunligi, yaʼni mazmun bilan shaklning bir butunligidir.

A. V. Pavlov (1984) va E. Neef (1974) larning fikriga ko'ra litosfera, gidrosfera, atmosfera, biosferalar geografik qobiqning komponentlaridir. Tog' jinslari, tuproq, suv, havo, o'simlik va hayvonot dunyosi esa landshaftning komponentlaridir.

Shunga o'xshash ta'rifni biz "Охрана ландшафтов" (1982) nomli izohli lug'atda ham ko'ramiz. Unda landshaftning komponentiga geografik qobiqning litosfera, gidrosfera, atmosfera va biosferalarning (landshaft chegarasidagi) qismlari kiradi, deb ko'rsatilgan. Landshaftning komponentlari bir-biri bilan o'zaro aloqada bo'lib, birining o'zgarishi qolganlarining ham o'zgarishiga olib keladi. Lug'at mualliflari komponentlarni ikkiga: tabiiy va antropogen komponentlarga bo'lishgan. Birinchisiga tog' jinslari, havo, yer osti va usti suvlari, tuproq, o'simlik, hayvonot dunyosini kiritsalar, ikkinchisiga turli inshootlar, qishloq xo'jaligi maydonlari kabilarni kiritadilar.

Yuqorida keltirilgan fikrlardan ko'rinib turibdiki, landshaftning komponentlari deganda asosan uning tarkibiy qismlari, ya'ni tog' jinslari, havo, suvlar, o'simlik va hayvonoti tushuniladi. Ularning komponent ekanligini deyarli barcha mualliflar e'tirof etadilar. Ammo ba'zi ilmiy asarlarda iqlim, relyef, tuproq kabilarni ham komponentlar qatoriga qo'shib yuborish hollari uchraydi. Bular landshaftlarning hosil bo'lishi va mavjudligida qanchalik muhim bo'lmasin, baribir komponent hisoblanmasligi kerak. Chunki relyef tog' jinslarining xususiyati bo'lsa, iqlim havoning xususiyatidir. Ular landshaft hosil qiluvchi omillardandir, aniqroqi ularning har biri ma'lum omillar majmuidan iboratdir.

Landshaftlarning tuproqlari esa iqlim va relyefga bog'liq holda tog' jinslarining havo, suv va organik hayot ta'sirida o'zgarishidan yuzaga kelgan hamda moddiy tarkibi tog' jinslari tarkibidan farqli bo'lgan murakkab tabiiy hosiladir. Tuproq qatlami landshaft hosil bo'lishi nuqtai nazaridan komponent yoki omil sifatida emas, balki landshaftlarning markaziy, muhim bir strukturaviy qismi sifatida qaralmog'i ahamiyatlidir. Landshaftning tuprog'i tuproq osti geologik qatlamlaridan o'zining tarkibi, tuzilishi va boshqa bir qator xususiyatlari bo'yicha keskin farq qiladi. U turli xil kristal va kolloidlar shaklidagi minerallardan, tog'

jinslari bo‘laklaridan, suvli eritmalar, gazlar va organik moddalardan tarkib topgan o‘ziga xos bir tizimdir. Aynan ana shu tuproq qatlamida komponentlarni bir-biri bilan bog‘lab turuvchi modda va energiya oqimlari to‘qnashadi va o‘zaro faol ta'sirda bo‘ladi.

Landshaftning havo komponenti atmosferaning yer yuzasiga yaqin bo‘lgan eng quyi qatlamlarini o‘z ichiga oladi va zichlik, bosim, harorat bo‘yicha yuqori qatlamlardan farq qiladi. Atmosfera massasining 85 foizdan ortig‘i ana shu landshaftlar havosiga to‘g‘ri keladi.

Havo landshaftning eng harakatchan va tez aralashuvchan komponentlaridan biridir. Unda landshaftning iqlimi shakllanadi. Harorat va namlik o‘zgarishlari, yog‘in-sochin hosil bo‘lishi, shamollar va ayrim sinoptik jarayonlar ana shu havo qatlamida ro‘y beradi. Bundan tashqari, landshaftda va uning turli komponentlarida ro‘y beradigan barcha fizikaviy, kimyoviy va biologik jarayonlarda havoning ishtiroki bor. Havo landshaftdagi va landshaftlararo modda, energiya harakatlari va o‘zgarishlarida ishtirok etib, faol vosita hisoblanadi.

Landshaftning suv komponenti ham havo komponenti kabi harakatchan va aralashuvchandir. Suv ham havo kabi boshqa komponentlar (tog‘ jinslari, havo, o‘simlik va hayvonot) tarkibiga kirib borgan. Shu bilan birga, u, nafaqat komponentlararo balki landshaftlararo ham modda va energiya almashinish jarayonida faol tashuvchi vosita hamdir. Shuning uchun suvning komponent sifatidagi yoki o‘ziga xos modda sifatidagi tavsifidan ko‘ra uning omil sifatidagi, ya'ni oqim hosil qilib ish bajaruvchi sifatidagi tavsifi ahamiyatliroqdir. Suvning oqim hosil qilishi tabiiy geografik tizimlarga, shu jumladan landshaftlarga xos bo‘lgan uchta yirik jarayon: nurash jarayoni, organik dunyoning rivojlanish jarayoni hamda tuproq hosil bo‘lish jarayoniga bevosita ta'sir ko‘rsatadi.

Landshaftning havosi ham, suvlari ham undagi jonli komponentlarning mavjudligi va o‘z maxsus faoliyatini bajarishi uchun zaruriy shart-sharoitlardandir. Bu komponentlardan ayniqsa, o‘simlik qoplami tizim tashkil qiluvchi muhim komponent hisoblanadi. U landshaftning tashqi qiyofasini aks ettirishi bilan bir

vaqtda landshaftning relyefi, iqlimi va tuproq xususiyatlarini shakllanishida, hayvonot turlari va ularning geografik tarqalishida hal qiluvchi ahamiyatga egadir.

Landshaftning o'simliklari landshaftda ro'y beradigan ko'plab kimyoviy, fizikaviy va biologik jarayonlarning asosi hisoblangan birlamchi organik moddaning shakllantiruvchisidir. O'simliklarning o'sishi, modda va energiyani qabul qilishi, o'zida jamlashi va ajratib chiqarishi jarayonida landshaftning boshqa komponentlariga ta'sir qilib, ularning tarkibi va xususiyatlarini o'zgartiradi. Havoning harakati, namligi, harorati, gaz tarkibi va boshqa xususiyatlariga tegishli bo'lgan miqdor ko'rsatkichlari ko'pincha o'simlik qoplamining tavsiflariga bog'liq bo'ladi.

O'simliklarning o'sishi va rivojlanishidagi fiziologik jarayonlar va ularning landshaft hosil bo'lishi, mavjudligidagi ishtiroki ham ahamiyatlidir. Masalan, faqat birgina fotosintez jarayonining o'zida o'simliklar havodagi karbonat angidrididan nafas oladi, havoga kislorod chiqaradi, quyosh nurlari energiyasi yordamida tuproqdan suv va turli mineral moddalar oladi. Ulardan esa organik birikmalar hosil qiladi. Havo-o'simlik-tuproq orasida ro'y beradigan o'ziga xos modda va energiya almashinish jarayoni landshaftning qaysi tabiat zonasida va qanday relyef sharoitida joylashganligiga bog'liq holda turli jadallikka ega bo'ladi.

U yoki bu hududning landshaftlarini o'rganishga bag'ishlangan ilmiy ishlarning aksariyatida landshaftning hayvonot komponentiga nihoyatda kam e'tibor berilganligini guvohi bo'lamiz. Odatda, bunday ishlarda landshaftda uchraydigan hayvonlarning nomlari sanab o'tiladi xolos. Landshaftlar hayvonotini tabiiy geografik tahlil qilish masalalari mutlaqo ishlanmagan desa bo'ladi. Ayniqsa landshaftning ichki va tashqi o'zaro ta'sir va aloqadorliklarini o'rganishda hayvonotning rolini aniqlash qanchalik muhim bo'lmasin, tadqiqotchilarning e'tiboridan chetda qolavergan. Bu borada, balki ekologiya, biogeosenologiya fanlari ishlab chiqqan metodlardan unumliroq foydalanish ko'zlagan natijalarni berar. Chunki landshaftlarda bo'ladigan modda va energiya almashinish jarayonida (ya'ni landshaft metabolizmida) tirik organizmlarning roli o'simliklarning rolidan kam bo'lmasa kerak.

Landshaftning hayvonot komponenti undagi o'simlik hosil qilgan birlamchi organik moddani o'zgartiruvchi hamda landshaftning morfologik qismlariaro va landshaftlararo modda va energiya tashuvchidir. Uning tuproq hosil bo'lishi, tuproq unumdorligini shakllanishi, o'simliklarning urug' va mevalarini tarqalishi kabi bir qator jarayonlarda ishtiroki va ahamiyati kattadir. Bu jarayonlarda qaysi hayvon turi qanday ishtirok etishini bilishda ularning tabatdagi hayotiy faoliyatiga qarab guruhlariga ajratib olish yaxshi natija berishi mumkin. Sababi bunday guruhlardagi organizmlarning soni, oziqlanish usullari, o'sishi va ko'payish tezligi, hayot tarzi va h.k. turlichadir. Masalan, o'simlik bilan oziqlanadigan hayvonlar va fitofaglar jonsiz organik modda bilan oziqlanadigan saprofaglarga qaraganda boshqacharoq xarakterga ega bo'lgan ishlarni bajaradi. Shuningdek, tuproq tarkibida yashaydigan organizmlar bilan yer yuzasida yashaydigan organizmlar ham landshaftda turli xil va turli miqyosdagi faoliyatga egadir.

Binobarin, landshaftdagi har bir organizm shu landshaft muhitiga aynan moslashgan bo'ladi. Agar organizmning yashash sharoitida biron bir o'zgarish ro'y bersa, bu shu organizmning o'zgargan sharoitga moslashishga yo'naltirilgan o'zgarishlariga olib keladi va o'z navbatida o'simlik va hayvonot komponenti o'zini o'zi ravojlantirish holatiga ega bo'lganligi uchun ma'lum miqdorda atrof-muhitga ham ta'sir etib turadi. Shuning uchun ham landshaftlardagi tog' jinslari va relyef, iqlim va suvlarning xususiyatlariga qarab tuproq, o'simlik va hayvonot haqida umumiy tasavvur hosil qilish mumkin bo'ladi.

Landshaftlarning tashkil topishi va rivojlanishida sanab o'tilgan komponentlarning qaysi biri yetakchi, qaysi biri ikkinchi darajali ahamiyatga ega degan savolning javobi ham munozaralidir. Tabiiy geograflar o'rtasida birlamchi va ikkilamchi, yetakchi va yetakchi bo'lmagan, kuchli yoki kuchsiz komponentlarni aniqlashga urinish bor. Masalan, N. A. Solnsev (1960) tuzgan komponentlar tizimida geomatik komponentlar (geologik tog' jinslari va relyef) kuchli yoki yetakchi, gidroiqlimiy komponentlar (suv, havo) esa ikkilamchi darajali, biotik komponentlar (o'simlik va hayvonot) uchlamchi darajali yoki kuchsiz hisoblanadi.

Bu borada, shunga o'xshash fikrlarni biz P. N. G'ulomovning (1985) o'quv qo'llanmasida ham uchratamiz. Muallifning yozishicha, inson tomonidan o'zgartirilgan landshaftlarda odatda ikkilamchi komponentlar ko'proq o'zgarib, birlamchi komponentlar deyarli o'zgarmaydi, ularni ayrim elementlarigina o'zgaradi. P.N.G'ulomov landshaftlarning komponentlarini tashqi ta'sirlarga beriluvchanligi yoki barqarorligiga qarab, shartli ravishda birlamchi va ikkilamchi komponentlarga ajratish mumkinligini yozadi. Uningcha birlamchi komponentlarga landshaftning geologik negizi, makrorelyefi va iqlimi kiradi. Landshaftning o'simligi, hayvonot dunyosi, suvlari va ma'lum darajada tuproq qoplamasi esa landshaftlarning ikkilamchi komponentlari hisoblanadi.

Tabiiy geografik komplekslarning shakllanishi va rivojlanishida ishtirok etadigan omillarning o'zaro teng emasligi haqidagi fikrni biz dastlab A. A. Grigoryevning (1946) ishida uchratamiz. U tabiiy geografik omillarning eng kuchlisini "harakatlantiruvchi kuchlar" deb ataydi. Uning fikricha, harakatlantiruvchi kuchlar tabiiy geografik kompleksning ko'lamiga bog'liq holda o'zgarib turadi. Masalan, geografik mintaqalarda iqlim hodisalari harakatlantiruvchi, materiklarda - geomorfologik, sektorlarda - yana iqlim, zona va kichik zonlarda - yana geomorfologik va nihoyat landshaftlarda - gidrologik, aerogeomorfologik va fitogeografik hodisalar harakatlantiruvchi kuchlar hisoblanadi. Bunga qo'shimcha qilib A. A. Grigoryev aytadiki, har bir alohida holatda qaysi bir komponent eng kuchli o'zgarishni boshidan kechirayotgan bo'lsa, o'sha komponent harakatlantiruvchi kuch hisoblanadi. D. L. Armand (1975) komponentlarning yetakchi va yetakchi emasligi haqida so'z yuritarkan, har qanday komponent va uning xususiyati boshqa komponentlarga ta'sir ko'rsata olsa, u landshaft tashkil qiluvchi omil hisoblanadi. Qaysi bir omil boshqa komponentlarga kuchli ta'sir ko'rsata olsa - yu va ularning ta'sirida o'zi kamroq o'zgarsa uni yetakchi omil deb atash mumkin, deb yozadi.

V. B. Sochava (1974) ham geotizimlarning energetika va dinamikasini belgilab beruvchi eng harakatchan va tez o'zgaruvchan komponentlari issiqlik, namlik va biota kabilarni "kritik komponentlar" deb ataydi. Tabiiy geografik

sharoitga bog'liq holda turli xil komponentlar kritik komponentlarga aylanishi mumkin.

Geotizimlarning tashkil topishi va rivojlanishidagi u yoki bu komponentning tutgan o'rni va bunda qaysi komponent yetakchi va qaysinisi ikkinchi darajaliligi munozarali masala ekanligi yuqorida keltirilgan fikrlardan ko'rinib turibdi. Bu borada N. I. Mixaylov (1985) bioiqlimiy omillar ham, geologik-geomorfologik omillar ham tabiiy geografik komplekslarning tabaqalanishida doimiy va zarur hisoblanadi, hamda tabiiy geografik komplekslar juda ko'p omillarning o'zaro aloqadorligi va o'zaro ta'sirining natijasidir, deb yozadi. Uning fikricha, geologik-geomorfologik omillarni yetakchi deb hisoblash ham, yoki bioiqlimiy omillarni yetakchi deb hisoblash ham bir yoqlamalikka olib keladi.

Inson tomonidan o'zgartirilgan landshaftlarga bag'ishlangan adabiyotda ham landshaftlarning o'zgarishida u yoki bu komponentning ahamiyati haqida turli xil fikrlar bildirilgan. Masalan, V. I. Prokayev (1983) hududlarning tabiiy geografik bo'linishidagi antropogen omilning ahamiyatini hisobga olish haqida so'z yuritar ekan faqat geologo-geomorfologik asosi inson tomonidan o'zgartirilgan geokomplekslarnigina antropogen geokompleks deb atash mumkin. Landshaftning ayrim komponentlari inson tomonidan o'zgartirilgan bo'lsa-yu, ammo geologo-geomorfologik zamini o'zgarmay qolgan bo'lsa, bunday landshaft inson ta'siri to'xtatilgan taqdirda o'zining avvalgi tabiiy holatiga qaytadi, deb yozadi.

F. N. Milkov (1978) esa tabiiy landshaftni antropogen landshaftga aylantirish uchun uning xohlagan bir komponentini o'zgartirish kifoyadir deb hisoblaydi. Keyinchalik bu muallif (1990) landshaftlarning turli genetik qatorlari va guruhlarini (masalan, tektogen, litogen, gidrogen kabi) ajratishni maqsadga muvofiq bo'ladi deb hisoblagan. Ya'ni, landshaftlarning tabiiy sharoitidagi o'ziga xoslikka bog'liq holda, ularning hosil bo'lishi va rivojlanishida goh u, goh bu omil yetakchi ahamiyatga ega bo'lishi mumkin. Bu fikrlarning asosida komponentlarning landshaft tashkil qiluvchi omil sifatidagi ahamiyati tengdir, degan taassurot yotadi. Bir vaqtlar V. V. Dokuchayev (1948), L. S. Berg (1947) lar ham komponentlarni teng ahamiyatli deb hisoblaganlar.

A. M. Ryabchikov (1972), Y. V. Milanova (1973), L. I. Kurakova (1976), N. A. Gvozdetskiy (1978) kabilar ham landshaftlarni tubdan o'zgartirish uchun ularning barcha komponentlarini o'zgartirib o'tirish shart emas, ulardan faqat birinigina o'zgartirish kifoyaki, tizimdagi o'zaro ta'sirlar muvozanati buzilib, yangi landshaft hosil bo'ladi, degan xulosaga keladilar.

Ushbu masalada A. A. Krauklis (1979) bildirgan fikrlar ham e'tiborga loyiqdir. Uning yozishicha, geotizimlarning mavjudligida va rivojlanishida uning tarkibiy qismlarining barchasini ahamiyati kattadir. Qaysi komponent yetakchi va qaysi komponent yetakchi emasligini aniqlashdan ko'ra geotizimlarning o'z holatini saqlashda qaysi komponent qay tarzda ishtirok etishini aniqlash ahamiyatliroqdir. A. A. Krauklisning o'zi esa komponentlarni geotizimda bajaradigan o'ziga xos vazifasiga qarab uch guruhga bo'ladi:

1) sust komponentlar (tog' jinslari va relyef). Ular geotizimlarning o'zagi hisoblanadi;

2) harakatchan komponentlar (asosan havo va suvlar) geotizimlarining ichki qismlarini bir-biri bilan va tashqi muhit, jumladan qo'shni geotizimlar bilan bog'lovchi komponentlar hisoblanadi;

3) faol komponentlar (asosan biota) geotizimlarning o'zini o'zi boshqarib turishi, tiklanib, maromlanib turishida eng muhim omil hisoblanadigan komponentlardir.

Landshaftning tashkil topishi va rivojlanishida u yoki bu komponent yetakchi o'rinni egallaydi, degan fikrga A. G. Isachenko (1991) ham tanqidiy ko'z bilan qaraydi. Ayniqsa, faol bo'lmagan yoki konservativ hisoblangan litogen komponentni yetakchi deb hisoblashni mantiqan noto'g'ri, deb hisoblaydi. Uning fikricha, landshaftning komponentlari hammasi teng qiymatli va bir-biriga nisbatan baravar belgilovchi ahamiyatga egadir. Komponentlar orasida shunchalik yaqin va o'zaro aloqadorlik mavjudki, ularning har biri ichki o'zaro aloqadorliklar hamda landshaftga bo'lgan tashqi omillar ta'sirining hosilasidir. Shuning uchun A. G. Isachenko na iqlim, na landshaftning zamini yetakchi omil bo'la oladi, ular tashqi omillar bilan geotizim komponentlarining murakkab o'zaro ta'sirining hosilasidir,

deb yozadi. Shu bilan birga A. G. Isachenko landshaftshunoslikda “omil” tushunchasi keng va ko‘pincha noto‘g‘ri ishlatilayotganligini aytadi. Uning fikricha, komponent va omil ikkalasi ikki xil narsadir. Lekin geografik adabiyotda komponentlarning o‘zini omil deb qarash, yoki komponentning ayrim xususiyatlarini omil deb qarash hollari ko‘p uchraydi. Masalan, N. A. Solnsev komponentlarning ayrim xususiyatlari yoki xususiyatlarining yig‘indisini omil deb aytadi. G. T. Miller va V. Petlin (1985) tabiiy-hududiy komplekslarning komponentlari deb faqat moddiy tizimlarni tushunadilar. Ularning funksional ishi esa omil sanaladi. Ya'ni, suv komponent bo‘lsa, suv tartibi - omildir.

Omil so‘zi lotincha faktor - yaratuvchi, ishlab chiqaruvchi ma'nosini anglatadi. Omil deb, qandaydir bir jarayonning uning xususiyatini belgilab beruvchi harakatlantiruvchi kuchiga, sababiga aytiladi.

V. S. Preobrajenskiy va boshqalar (1982) omillarning uch xilini: 1) ularning jadalligiga qarab yetakchi va yetakchi bo‘lmagan, 2) yo‘nalishiga qarab tashqi va ichki, 3) kelib chiqishiga qarab tabiiy va antropogen kabi xillarini ajratadilar. Bu holda biz landshaftda ro‘y beradigan barcha o‘zaro ta'sirlarni ham omil deb hisoblashimizga to‘g‘ri keladi.

Landshaftlarning hosil bo‘lishi, mavjudligi va rivojlanishi, eng avvalo uning komponentlari (tog‘ jinslari, havosi, suvlari, o‘simligi va hayvonotlari)ning o‘zaro ta'siri va aloqadorligining natijasidir. Landshaftlarning turli komponentlari turlicha xarakterga egadir. Ularning har biri o‘ziga xos qonuniyatlar asosida rivojlanadi, ularning har biri o‘ziga xos o‘zgarish kuchi va jadalligiga ega. Landshaftlarning hududiy tabaqalanishi xususiyatlari esa turli xil omillar bilan belgilangan. Hududiy tabaqalanishga sabab bo‘ladigan geografik jarayonlar uchta asosiy omil ta'sirida ro‘y beradi. Bular: Quyosh energiyasi, Yerning qa'ridan ta'sir etadigan kuchlar va gravitatsiya energiyasidir. Bu omillarning har birining o‘z vazifasi bor va har biri har xil ahamiyatga egadir. Ularning ichida ko‘p tomonlama va muhim ahamiyatga ega bo‘lgan omil-quyosh energiyasidir. Bu omil Yerning shakliga bog‘liq holda landshaftlarning zonal xususiyatlarini belgilaydi. Quyosh energiyasi landshaftda ro‘y beradigan barcha aylanma harakatlarda va oqimlarda ishtirok etadi.

Unsurlarning radioaktiv parchalanishi oqibatida hosil bo'ladigan Yerning ichki energiyasi asosan tektonik jarayonlarda aks etadi. Tektonik jarayonlar o'z navbatida gravitatsiya energiyasini o'zgartirib, landshaftlarning o'z vazifasini bajarishiga ham ta'sir etadi. Gravitatsiya energiyasi esa deyarli doimo moddaning bir joydan ikkinchi joyga ko'chish jarayoniga ta'sir etib turadi. Xullas, har bir energetik omil o'ziga yarasha vazifani bajaradi.

Landshaftlarning tashkil topishida suv ham katta ahamiyatga egadir. Namlikning almashinish jarayoni - atmosferaga namlikni kirib kelishi, uning havo massalari bilan ko'chib yurishi, yog'in-sochin, oqim hosil bo'lishi, bug'lanish va suvning turli fasllarda turlicha agregat holatda bo'lishi landshaftlarning yashashida ko'p turli vazifalarni bajaradi.

Landshaftlarning hosil bo'lishi va turli morfologik qismlarga bo'linishida geologik-geomorfologik omillarning ham ahamiyati kattadir. Bular tog' jinslarining tarkibi, ularning yotish tartibi, yangi tektonik harakatlarning jadalligi, relyef kabilardir.

Landshaftning organik dunyosini asosan o'simlik, hayvonot va mikroorganizmlar tashkil qiladi. Ularning yig'indisi, ya'ni tirik modda landshaft tashkil qiluvchi eng faol omil hisoblanadi. Landshaftdagi moddaning biologik aylanishi jarayonida organik modda o'zidan energiya ajratib, organik birikmalarning minerallanishi ro'y beradi. Hozirgi hayot asosan moddaning biologik aylanishi shaklida bo'lib, kimyoviy unsurlarning ko'chib yurishining eng asosiy xususiyatlarini belgilaydi.

Landshaftlarning barcha komponentlari va ularning xususiyatlari uzluksiz rivojlanib, o'zgarib turadi. Agar ulardan biri, masalan, iqlim o'zgarib, yangi sifat hosil qiladigan bo'lsa, qolgan komponentlar ham (o'simlik, hayvonot, suvlar va h.k.) shunga moslashib olishi kerak bo'ladi. Bularning hammasi, albatta turli jadallik bilan va ko'pincha uzoq muddat davomida ro'y berishi mumkin. Shu bilan birga eng avval o'zgarishni boshidan kechirgan komponent qotib qolmasdan, rivojlanishda davom etaveradi. Ma'lum davr o'tgandan keyin komponentlar orasida

yana qarama-qarshiliklar yuzaga chiqib, birinchi o'zgargan komponentga nisbatan qolganlari moslashishga harakat qiladi.

1.2. Landshaftning tuzilishi va dinamikasi

Landshaftning tarkibiy qismlari hisoblangan komponentlar orasida ham, uning morfologik qismlari orasida ham muttasil modda va energiya almashinib turishi uning ichki tuzilishi nihoyatda murakkab ekanligini ko'rsatish bilan birga landshaft qotib qolmagan, doimo o'zgarib, rivojlanib turadigan, o'ziga xos maxsus faoliyatda bo'lib turadigan moddiy tizim ekanligidan dalolat beradi. Har bir muayyan landshaft o'z ichida ro'y beradigan hamda tashqaridan ta'sir etib turadigan turli jarayonlar va omillar ta'sirida turli o'zgarishlarga uchraydi, yashaydi va rivojlanadi. Shu bilan birga, har bir landshaft bir butundir, uning tarkibi ham, ichki tuzilishi ham yetarli darajada doimiy va tashqi kuchlar, jumladan insonning xo'jalikdagi faoliyati ta'siriga nisbatan chidamlidir. Har bir landshaftda o'zini o'zi boshqarib, o'zini o'zi rivojlantirib turish xususiyatlari mavjuddir. Har bir landshaftga o'z rivojlanishini barqarorlashtirib turuvchi dinamika xosdir.

Landshaftning dinamikasi va rivojlanishi tushunchalari haqida hanuzgacha muhim bir fikrga kelinmagan. Geografiya adabiyotlarida bir so'z o'rniga ikkinchisini ishlatib yoki chalkashtirib yuborish hollari uchrab turadi. Aslida esa landshaftdagi ro'y beradigan barcha o'zgarishlarni ham dinamika deb bo'lmaydi.

Landshaftning dinamikasi tushunchasiga A. A. Krauklis (1979) qisqacha qilib quyidagicha ta'rif beradi: "dinamika – bu ichki va tashqi kuchlar ta'sirida landshaft holatining o'zgarishidir".

F. N. Milkov (1990) fikricha, dinamika landshaftshunoslikning markaziy masalalaridan biridir. Landshaft dinamikasi-bu landshaftning o'z vazifasini bajarishi, hududi va ichki tuzilishi bilan bog'liq bo'lgan o'zgarishlaridir. Landshaftdagi dinamik o'zgarishlar turli-tuman bo'lganligi uchun F. N. Milkov ularning turlari va xillarini aniqlashga urinib ko'radi. Uning fikricha, xorologik dinamika (landshaft chegarasining o'zgarishi bilan bog'liq), ichki tuzilishi bilan bog'liq bo'lgan dinamika (landshaftning morfologik qismlari va ular orasidagi aloqalarning o'zgarishi bilan bog'liq), zamonaviy dinamika (vaqt bilan bog'liq

bo'lgan landshaftning o'zgarishlari) hamda yo'nalgan dinamika yoki rivojlanish dinamikasi (landshaftning bir tomonlama yo'nalgan o'zgarishlari) kabilarni ajratish mumkin. Bular o'z navbatida yana genetik xillarga bo'linadi.

G. Rixter (1983) esa tabiiy jarayonlarning dinamikasi deb, faqat jarayonlar jadalligining fasllarda o'zgarishini tushunadi. Bunday o'zgarishlar asosan havo harorati, yog'in-sochin va bug'lanishning yil davomida o'zgarishi bilan bog'liqdir.

Landshaft dinamikasi degan tushuncha keng ma'noli, serqirra va landshaftshunoslikdagi asosiy tushunchalardan biri ekanligini A. G. Isachenko (1991) ham e'tirof etadi. Uning fikricha, landshaftning ichki tuzilishini qayta shakllanishiga olib kela olmaydigan va tizimning takrorlanish xususiyatiga ega bo'lgan o'zgarishlarini dinamika deb atasa bo'ladi. Masalan, landshaftda bir kecha-kunduz davomida, yil (fasllar) davomida kechadigan turkumga xos bo'lgan o'zgarishlarni landshaftning dinamikasi desa bo'ladi. Agar tashqi kuchlar, jumladan inson ta'siri natijasida ham landshaftda qandaydir o'zgarishlar ro'y bergan bo'lsa, uning qayta tiklanish jarayonidagi holatlarning o'zgarishi ham dinamikadir. Landshaftdagi dinamik o'zgarishlarning mavjudligi landshaft tashqi kuchlar ta'sirida o'zgartirilgan taqdirda ham ma'lum vaqt davomida u yana o'zining avvalgi holatiga qaytish xususiyatiga ega ekanligidan, tashqi kuchlarga nisbatan chidamlilik xususiyati borligidan dalolat beradi. "Охрана ландшафтов" izohli lug'atida dinamika atamasi grekcha "dynamis" so'zidan olinganligi va "kuch", - degan ma'noni anglatishi, hamda landshaft dinamikasi deganda, bir invariantga bo'ysungan o'zgaruvchan holatlar harakati tushuniladi. Landshaftning dinamikasiga landshaftning ma'lum strukturasi mavjud bo'lib turgan vaqt mobaynidagina ro'y berishi mumkin bo'lgan o'zgarishlarnigina kiritish mumkin. Agar ichki va tashqi jarayonlar ta'sirida landshaftning ichki tuzilishiga putur yetsa va u o'zgarsa bunday o'zgarishlarni V. B. Sochava "evolyutsion o'zgarish", deb ataydi. Boshqacharoq qilib aytganda, landshaftdagi dinamik o'zgarish bir invariant doirasida bo'lganligi uchun landshaftning tubdan sifat o'zgarishiga olib kelmaydi. Evolyutsion o'zgarishlar esa landshaftning ichki tuzilishini o'zgarishiga, bir

landshaftning o'rniga boshqasini hosil bo'lishiga sabab bo'ladi. Bunday o'zgarishlar ko'pincha geologik vaqtni o'z ichiga oladi.

V.B.Sochava geotizimlarning dinamikasi va evolyutsion o'zgarishlari haqida fikr yuritar ekan invariant tushunchasidan foydalanishni lozim topdi. Invariant - lotincha so'zdan olingan bo'lib, "o'zgarmaydigan" degan ma'noni anglatadi. Invariant tushunchasi asosida u yoki bu geotizimning o'zgarish vaqti davomida o'zgarmay qolgan holatlar yig'indisi haqidagi tasavvur yotadi, ya'ni geotizimlarning tashqi kuchlar ta'sirida o'zgarish jarayonida o'zgarmay qoladigan xususiyatlari invariant hisoblanadi. Landshaftning invarianti uning morfologik qismlari uchun ham umumiydir.

Landshaftlarning invariant xususiyatlarini aniqlab olish va o'rganish tabiat muhofazasi bilan, madaniy landshaftlarni barpo qilish bilan bog'liq bo'lgan ilmiy va amaliy muammolarni hal etishda muhim ahamiyatga egadir. Chunki landshaftning invariantini aniqlamay turib uning o'zgarish darajasini, uning ichki tuzilishi buzilib ketish xavfi qay darajada ekanligini bilish qiyin bo'ladi.

Landshaft dinamikasi tushunchasi bilan landshaftning ichki tuzilishi degan tushuncha asosida modda va energiya almashinishi yotganligi uchun ularni o'zaro aloqador tushunchalar desa bo'ladi. Shuning uchun landshaftning ichki tuzilishi haqida ham, dinamikasi haqida ham so'z yuritganda, albatta landshaftning holati degan tushunchaga duch kelamiz. Landshaftning dinamikasi landshaftning holatini o'zgarishi bilan belgilanadi.

I. I. Mamay (1982) ning ta'riflashicha, landshaftning holati deb, landshaft ichki tuzilishining ozmi-ko'pmi uzoq vaqt davomida saqlanadigan xususiyatlariga aytiladi.

Umuman, landshaftlarda turli holatlarning almashinib turishi haqidagi fikrlarni landshaftshunoslikka asos solgan olimlarning dastlabki yillarda yuzaga kelgan ilmiy ishlarida ham uchratamiz. Masalan, L. S. Berg (1931) landshaftda bo'ladigan o'zgarishlarning ikki xili mavjudligini ko'rsatib o'tadi: takrorlanadigan va takrorlanmaydigan. Takrorlanadigan o'zgarishlarga asosan fasllar almashinishi bilan bog'liq bo'lgan o'zgarishlarni kiritadi. Bunday o'zgarishlar landshaftda

mavjud bo'lgan ichki tartibga aytarlik biror yangilik kirita olmaydi. Takrorlanadigan o'zgarishlarga halokatli tavsifdagi zilzila, katta yog'inlar, dovul, suv toshqini kabi o'zgarishlarni ham qo'shadi. Chunki landshaftlar bunday o'zgarishdan keyin yana oldingi holatiga qaytishga harakat qiladi.

Takrorlanmaydigan o'zgarishlarda landshaftlar o'zining avvalgi holatini tiklay olmaydi va o'zgarishlar bir tomonlama ma'lum yo'nalishda bo'ladi.

Y. P. Byallovich (1947) landshaftlarda ro'y beradigan holatlarni tasnif qilarkan, ularning uch xilini ajratadi: 1) meteoenergetik omillar qo'zg'atadigan holatlar almashinishi (bir lahzalik yoki daqiqalik holatlardan tortib bir yillik va ko'p yillik holatlargacha); 2) holatlarning davriy almashinishi (o'simliklarning tabiiy dinamikasi va antropogen omillar bilan bog'liq); 3) sikllarning takrorlanmaydigan almashinishi (ekzogen va endogen) kabilar.

N. L. Beruchashvili (1990) tabiiy hududiy kompleksning holati deganda vaqtning qandaydir bir oralig'ida tabiiy hududiy kompleksni ta'riflovchi tomonlarning ma'lum nisbatini tushunadi. Uning fikricha, shu vaqt oralig'ida tabiiy kompleksga kirib keladigan ta'sir (quyosh radiatsiyasi, yog'in-sochin va h.k.) tabiiy kompleksdan chiqadigan ta'sirlar (oqim, gravigen oqim kabilar) ga aylanadi.

Tabiiy komplekslarning holatlari o'zining davomiyligiga qarab uchga bo'linadi:

1. Qisqacha vaqtlik holatlar - davomiyligi bir sutkagacha bo'lib, havo massalari va ularning o'zgarishi bilan bog'liq bo'ladi.

2. O'rtacha vaqtlik holatlar - davomiyligi bir sutkadan bir yilgacha davom etadigan holatlar, asosan yil fasllaridagi holatlarni o'z ichiga oladi. Ob-havo bilan bog'liq bo'lgan va fasllardagi o'zgarishlar bilan bog'liq bo'lgan sutkalik holatlar - stekslar ham shu xilga kiradi.

3. Uzoq muddatlik holatlar - davomiyligi bir yildan ko'proq vaqtni o'z ichiga olib, odatda ko'p yillik iqlim davrlari yoki o'simlik qoplamining suksessiyasi bilan bog'liq bo'ladi. Xullas, landshaftning holati degan tushuncha murakkab va yirik ilmiy tushuncha bo'lib, uning ko'p tomonlari yetarli va puxta ishlab chiqilmagan va hali ko'p ilmiy tadqiqot izlanishlarini talab qiladi. Landshaftlar dinamikasi va

rivojlanishini o'rganishda bu tushunchani to'g'ri talqin qilish katta ahamiyatga egadir.

Landshaftning dinamikasi haqida so'z borar ekan, uning ko'proq tashqi omillarga bog'liq ekanligini hamda maromli tavsifga ega ekanligini eslatib o'tish lozim. Masalan, bir kecha-kunduzda yoki yil davomida (fasllar almashinishi) bo'ladigan maromli o'zgarishlar Yerning o'z o'qi atrofida va quyosh atrofidagi aylanma harakati bilan bog'liq bo'lsa, II yillik maromli o'zgarishlar esa quyosh faolligi bilan bog'liqdir. Quyosh faolligi Yerda magnit maydonini to'ldirishiga va atmosferada havoning aylanishiga ta'sir etib ular orqali harorat va namgarchilikni o'zgarishiga sabab bo'ladi.

Maxsus adabiyotda (E. Brikner, 1890; A. V. Shnitnikov, 1957) uzoq muddatli maromlar 80 - 90 yillik, 18 - 50 yillik va juda uzoq muddatli (40 - 50 ming yillik, 40 - 60 mln yillik yoki 200 - 500 mln yillik) bo'lishi mumkinligi qayd etilgan. 18 - 50 yillik maromlar quyosh, oy va Yerning bir-biriga nisbatan joylashishiga bog'liq holda suv qalqishi kuchlarining o'zgarishi hamda dunyo miqyosida iqlim o'zgarishlari bilan bog'liqdir. Juda uzoq muddatli maromlarning kelib chiqishi va shakllanishining tabiati yaxshi o'rganilmagan va isbot talab qiladigan tomonlari ko'p.

Umuman olganda, landshaftlarda ro'y beradigan maromli o'zgarishlarni vaqtda cheklab olishning o'zi murakkab masaladir va nisbiydir. Geografik qobiqqa yoki boshqa yirik geotizimlarga xos bo'lgan maromli o'zgarishlar har bir landshaftdagi maromli o'zgarishlarga vaqt mobaynida mos kelmasligi mumkin. Bunday vaqtdagi nomutanosiblik landshaftning komponentlari orasida ham, uning morfologik qismlari orasida ham mavjuddir. Chunki ularning har biri o'ziga xos qonuniyatlar asosida harakatda bo'ladi va tashqi kuchlardan turlicha ta'sirlanadi.

To'satdan bo'ladigan, halokatli tavsifdagi ta'sirlar ham o'z ta'sir maydonining ko'lamiga bog'liq holda turli geotizimlarda turlicha o'zgarishlarga sabab bo'ladi. Geotizim qanchalik kichik bo'lsa va ta'sir kuchining episentriga yaqin bo'lsa, shunchalik ko'proq o'zgarishi va u yana o'zining oldingi holatiga qaytishi uchun nisbatan ko'proq vaqt ketishi mumkin.

Landshaftning dinamikasi degan tushuncha bilan landshaftning rivojlanishi degan tushuncha orasida aloqadorlik, bog'lanish bor. Landshaftlarda bo'lib turadigan ozmi-ko'pmi dinamik o'zgarishlar yig'ilib borib, landshaftlarda tubdan bo'ladigan evolyutsion o'zgarishlarga sabab bo'ladi va landshaftlar rivojlanishining ma'lum bosqichlarini hosil qiladi.

Moddiy dunyoning rivojlanishi materialistik dialektikaning eng muhim kategoriyalaridan biri hisoblanadi. Faylasuflarning e'tirof etishicha, rivojlanish moddiy dunyoni tushunishning eng asosiy tamoyillaridan biridir va ustuvor ilmiy ahamiyatga egadir.

Rivojlanish tushunchasi tabiiy geografiyaga, jumladan, landshaftshunoslikka ham birday tegishlidir.

A. G. Isachenko (1991) yozganidek, landshaftning o'zgarishini takrorlanadigan va takrorlanmaydigan qilib bo'lishning o'zida shartlilik mavjud. Chunki har bir tabiiy geografik jarayon davriy tavsifga ega va albatta, landshaftda o'zining izini qoldiradi. Shu ma'noda A. I. Perelman (1966) yozganini eslash kifoya. Uning fikricha, moddaning har qanday aylanma harakati berk davrni tashkil qilmaydi. Natijada landshaft o'zining avvalgi holatiga qaytmaydi va qandaydir yangi xususiyatlarga ega bo'ladi.

Har bir sikl, hatto u qisqa muddatli (masalan, bir yillik) bo'lgan taqdirda ham qandaydir takrorlanmaydi va ba'zan tez ilg'ab olish qiyin bo'lgan o'zgarishlarni qoldiradi. Masalan, atmosfera yog'inlari natijasida yonbag'irlarda hosil bo'ladigan suv oqimi tog' jinslari ustki qismidan, tuproqdan ma'lum miqdorda mineral va organik moddani yuvib ketadi. Pastqam joylarda esa uning aksi, ya'ni yon-atrofdan yuvilib kelgan turli moddalarni to'planishi ro'y beradi. Bunday jarayonlar bir tomonlama yo'nalgan bo'lib, maromli tarzda ko'payib, kamayib, jadallashib yo sustlashib turishi mumkin.

Landshaft holatlarining o'zgarish davrini chulg'am tarzdagi rivojlanishning bitta halqasi deb tasavvur qilsa bo'ladi. Dialektik-materialistik nuqtai nazardan qaraganda tabiatning rivojlanishi qarama-qarshiliklarning asta-sekin miqdoriy o'sib borishini va u yuzaga keltiradigan sifat o'zgarishlariga sakrab o'tish jarayoni

tushuniladi. Tabiatdagi qarama-qarshiliklarning bunday miqdoriy ortib borishi, ko‘pincha, yopiq holda, tez ilg‘ab olish murakkab bo‘lgan tarzda kechadi.

Moddiy dunyodagi harakat va rivojlanish tushunchalari bilan bog‘liq bo‘lgan masalalar materialistik dialektika namoyondalari asarlarida ko‘p ko‘rilgan.

O‘sha manbalarda: "harakat - bu moddaning mavjudlik usulidir", "Dunyoda harakatlanuvchi moddadan bo‘lak hech narsa yo‘q", "Jismlarning o‘zaro ta'siri - bu harakatdir", "Harakat - bu umuman o‘zgarishdir", "Moddaning harakat shakllarini bilsak - moddani bilgan bo‘lamiz", "Har qanday harakatning ichki impulsi qarama-qarshiliklar va ularning kurashidir", "Harakat ommaviy va absolyut xarakterga ega, hech qachon va hech qayerda absolyut harakatsizlik va muvozanat bo‘lishi mumkin emas, harakatsizlik va muvozanat harakatning bir lahzasi xolos", "Alohida harakat muvozanatga intiladi, harakatlar birgalikda esa uni yana yakson qiladi", "Jismlarning nisbatan harakatsizlikda bo‘lishi va vaqtincha muvozanatlik holatlarning bo‘lishi materiya tabaqalanishining va shu bilan birga hayotning eng muhim shart-sharoitlaridan biridir" kabi jumlarlar tez-tez uchrab, bir-birini to‘ldirib turadi. Ushbu fikrlarning deyarli hammasi landshaftning xususiyatiga taalluqlidir.

S. V. Kalesnik (1955) fikricha, landshaft qobiq`ining rivojlanish manbai bo‘lib, undagi ko‘plab qarama-qarshi yo‘nalishlarning to‘qnashuvi hisoblanadi. Eng asosiy qarama-qarshilik landshaft qobig`ining ichki xususiyatlari, ya'ni zonallik va azonallik orasidagi qarama-qarshilikdir. Boshqacha qilib aytganda, endogen va ekzogen jarayonlar qarama-qarshiligidir, yer yuzasiga ta'sir etuvchi quyosh radiatsiyasi va tektonika orasidagi qarama-qarshilikdir.

A. A. Grigoryev (1966) geografik qobiqning eng asosiy xususiyati deb, "o‘zaro uzluksiz bog‘liq bo‘lgan qarama-qarshi jarayonlar moddaning kirib kelishi va sarf bo‘lishi, moddaning assimlyatsiyasi va dissimlyatsiyasi kabilarning birligi"ni tushinadi.

Landshaftning rivojlanishidagi asosiy sabab va harakatlantiruvchi kuchlar haqida yuqoridagi keltirilgan fikrlardan ham umumiy tasavvur hosil qilsa bo‘ladi. Ammo landshaftning o‘zgarishi haqida gap borganda ko‘pincha tashqi kuchlarning ta'siri hisobga olinib, landshaftning ichida ro‘y beradigan qarama-qarshiliklar

kurashi, son o'zgarishlarining sifat o'zgarishlariga o'tishi, ya'ni landshaftning o'z-o'zidan rivojlanish xususiyatiga kamroq e'tibor beriladi.

Landshaftning o'z-o'zidan rivojlanishga qobil ekanligining asl mohiyati shundan iboratki, uning komponentlari orasidagi o'zaro ta'sir va aloqadorliklar tufayli komponentlar bir-biriga moslashib olishga va landshaftda muvozanat holatini yuzaga chiqarishga intiladi.

Landshaftdagi har bir komponent uzluksiz rivojlanishda va o'zgarishdadir, agar ulardan birining xususiyati (masalan, iqlim) o'zgarib, yangi sifatga ega bo'lsa, qolgan komponentlar yoki ularning xususiyati (masalan, o'simlik, tuproq) unga moslashib olishga harakat qiladi. Bunday jarayon turli komponentlarda turlicha jadallik bilan kechadi va ba'zan ancha vaqtni o'z ichiga oladi. Ammo birinchi bo'lib o'zgargan komponent bu vaqt davomida esa yana rivojlanishda va o'zgarishda bo'ladi. Qolgan komponentlar yana unga moslashishga harakat qilaveradi. Demak, landshaftdagi ichki muvozanat vaqtincha va nisbiy bo'lishi mumkin.

Landshaftning komponentlari ichida eng faol hisoblangani biota (o'simlik va hayvonot)dir. U doimo biotik bo'lmagan komponentlar bilan qarama-qarshilikdadir va atrof-muhitga moslashishga harakat qiladi. Natijada bir butun landshaftni qayta sozlashga olib keladi.

Harakat bilan muvozanat uzluksiz o'zgaruvchan aloqadorlikdadir. Landshaftdagi muvozanat landshaftdagi harakat bilan harakatsizlik orasidagi muvozanat sharoitidagina saqlanishi mumkin. Lekin bunday muvozanat nisbiy va vaqtinchalikdir.

Landshaftning ichidagi komponentlarning o'zaro ta'sir va qarama-qarshiliklari landshaftni sust, bir maromda va keskin o'zgarishlarsiz rivojlanishiga sabab bo'lsa, tashqaridan bo'ladigan ta'sir va aloqadorliklar bu jarayonni tezlashtirishi yoki keskin o'zgartirib yuborishi mumkin.

Landshaftning rivojlanishi uning ichki tuzilishiga xos bo'lgan belgilarini yangi struktura belgilari tomonidan siqib chiqarishi demakdir. Bu jarayon landshaftda sifat o'zgarishlarini hosil qilib, yangi landshaftni barpo bo'lishiga olib

keladi. Ammo bir landshaftning o'zida bir vaqtda hozirgi kunga xos belgilar bilan yonma-yon uzoq o'tmishda shakllangan belgilar ham uchrashi mumkin. Bundan tashqari, hozirgi vaqtda landshaftda uchraydigan ayrim hodisa va jarayonlarni bilish uchun landshaftning tarixini, yoshini bilish zarur bo'ladi. Shu ma'noda B. B. Polinovning (1946) fikri e'tiborga loyiq. Uning yozishicha, landshaft muvozanatdagi tizim emas. U to'xtovsiz o'zgarib turadi. Ba'zan bu o'zgarishlar qisqa muddatli bo'lib, bir avlod hayoti davomida kuzatilishi mumkin (masalan, o'rmonning botqoqlanishi, ko'llarni o'simlik bosib ketishi, qum uyumlarining ko'chishi va h.k.), ba'zan esa uzoq muddatda ro'y berib, geologik davrlar miqyosida o'lchanishi mumkin. Ammo bu o'zgarishlar doimo bo'lib turadi. Agar shunday bo'lsa landshaft haqidagi ta'limot landshaftdagi hozirgi vaqtda atrof-muhit bilan ozmi-ko'pmi muvozanatda bo'lib turgan elementlardan tashqari eski (oldingi davrlardan meros bo'lib qolgan) hamda yangi (**progressiv**) unsurlarni ham farqlay bilishi va o'rganishi lozim. Shunday qilib, B. B. Polinov landshaftda uch xil unsur bo'lishi mumkinligini aytadi: 1) relikt (qadim zamonlardan meros bo'lib qolgan va landshaftning o'tmishini ochib beruvchi); 2) konservativ (hozirgi vaqtga moslashgan va landshaftning hozirgi ichki tuzilishini belgilovchi); 3) progressiv (landshaftdagi eng yosh va landshaftning kelajakda qay yo'nalishda rivojlanishini bilishga asos bo'la oladigan).

Landshaftda ro'y berishi mumkin bo'lgan o'zgarishlar dastavval eng kichik morfologik qismlari - fatsiyalarda ko'zga tashlanadi. Keyinchalik u yoki bu urochishe o'zgarishi mumkin. Ammo butun bir landshaftning ichki tuzilishi o'zgarishi uchun anchagina uzoq vaqt kerak bo'ladi.

Landshaft taraqqiyoti yoki rivojlanishining nazariy masalalaridan yana biri landshaftning yoshi masalasidir.

Umuman olganda, turli katta-kichik geotizimlarning yoshini aniqlash borasida ozmi-ko'pmi ilmiy ishlar qilingan va geotizimning ko'lami qanchalik katta bo'lsa, u shunchalik oldinroq paydo bo'lgan degan xulosa mavjud. Ammo ularning yoshini qaysi vaqtdan boshlab hisoblash kerak degan masala hali munozaralidir. Ayrim tabiiy geograflar landshaftning geologik-geomorfologik asosi qachon

shakllangan bo'lsa uning yoshini o'sha vaqtdan boshlash kerak deyishsa, ayrimlar geotizim maydoni qachon muz bosishdan yoki dengiz bosishdan ozod bo'lgan bo'lsa, o'sha vaqtdan boshlab hisoblashni taklif qiladilar. Bu holda landshaftlarning yoshi yuz minglab yoki mlnlab yillarni o'z ichiga olib, geologik davrlar bilan o'lchanishi mumkin. Ammo Orol dengizi atrofidaidek yaqinda (keyingi bir necha yil mobaynida) dengizdan ozod bo'lgan joylarning landshaftlari bundan mustasno. Chunki, bunday yerlardagi landshaftlar endigina shakllanayapti.

Landshaftning yoshini qaysi vaqtdan boshlab hisoblash haqidagi yana bir fikr anchagina ma'qul ko'rinadi. Uning mazmuni shundan iboratki, landshaftning yoshi uning hozirgi ichki tuzilishi qachon shakllangan bo'lsa o'sha vaqtdan boshlanishi kerak. Ammo landshaftning turli komponentlari turlicha rivojlanganligi uchun va rivojlanish jadalligi turlicha bo'lganligi uchun hamda landshaftlar haqida tarixiy ma'lumotlar (geologik yoki iqlim ma'lumotlariga nisbatan) juda kam bo'lganligi uchun uning ichki tuzilishi qachon hozirgi ko'rinishda rivojlana boshlaganligini aniqlab olish amri maholdir. Bundan tashqari, landshaftdagi bir ichki tuzilma o'rniga yangi ichki tuzilma hosil bo'lish jarayoni uzoq muddatni o'z ichiga olishi mumkin.

Shuning uchun geotizimlarning, jumladan landshaftlarning ham hosil bo'lish vaqtini hozirgi tabiiy geografik sharoitning asosiy xususiyatlari shakllana boshlagan vaqtdan boshlab hisoblagan ma'qul. Masalan, Turon tabiiy geografik provinsiyasi, ya'ni O'zbekiston Respublikasi joylashgan yirik geotizimning hozirgi tabiiy sharoitining shakllanishi oligotsen - to'rtlamchi davr mobaynida davom etdi (N. A. Kogay, 1969). Ammo oligotsen - to'rtlamchi davr yoshidagi Turon provinsiyasida joylashgan undan kichikroq bo'lgan geotizimlar - tabiiy geografik okruglar esa turli xil kelib chiqish tarixiga va yoshga egadir. Bularning ichida eng yoshi quyi Amudaryo tabiiy geografik okrugi bo'lib (yuqori to'rtlamchi va hozirgi davr), qarirog'i Qizilqum tabiiy geografik okrugidir (yoshi plioten to'rtlamchi davr). Yanada kichikroq geotizimlar - tabiiy geografik rayonlar va landshaftlarning yoshiga keladigan bo'lsak, endi faqat oligotsen dengizini qaytib ketishi va quruq hamda issiq iqlim hukmronligini emas, balki neotektonik harakatlar va ular bilan

bog'liq holda relyefning, suvlarning ishini o'zgarishi, iqlimning tabaqalanishi kabilarni ham tahlili kerak bo'ladi. Bular esa o'z navbatida, tuproq, o'simlik va hayvonotning tabaqalanishiga sabab bo'ladi. Masalan, E. D. Mamedov (1980) Qizilqum cho'li tabiatining pleystotsen davridagi holatini o'rganar ekan, cho'llardagi tabiiy sharoitning rivojlanishi murakkab ma'romiy tavsifga ega bo'lganligi va bunda iqlim yetakchi rol o'ynaganligini qayd etadi. Uning fikricha, Qizilqum arid iqlimi oligotsendan to hozirgi vaqtgacha bir xilda bo'lmagan va bir necha marta namgarchilik fazalari bo'lgan.

Qozog'iston dashtlari tabiiy landshaftlarining ko'pchiligi golotsen yoshiga va ayrim landshaftlar esa kech pleystotsen yoshiga ega ekanligini aniqlagan V. A. Nikolayev (1979) landshaftlarning eng tez o'zgaruvchan komponentlari: tuproq, o'simlik va hayvonot dunyosi hozirgi qiyofaga keyingi 8 - 12 ming yil ichida ega bo'lganligini aytadi. Shu bilan birga, Ural va Oltoy oralig'idagi landshaft, hukmron urochishelar va ayrim komponentlar yoshini bir vaqtda aks ettirish mumkin bo'lgan jadvalini misol keltiradi.

V.A.Nikolayev fikricha, Irtishyoni quruq dasht landshafti o'rta pleystotsendan boshlab 250 – 300 ming yil mobaynida yaralgan, ammo uning ichki tuzilishiga xos bo'lgan asosiy xususiyatlar esa keyingi 10 – 20 ming yilda shakllangan. Ko'rinib turibdiki, landshaftning yoshini aniqlash jarayonida ikkita narsaga e'tibor berish kerak. Birinchisi hozirgi landshaftning oldingi ichki tuzilishi asosida shakllangan birlamchi unsurlarning yoshi va ikkinchisi tom ma'noda hozirgi landshaftning yoshi. Xullas, landshaftning yoshini aniq qilib 1,2 – 10 yil farqi bilan aytib berish amri maholdir. Ammo, landshaftlardan oqilona foydalanish va landshaftlar kelajakda qanday ko'rinishda bo'lishini oldindan aytib berish uchun uning yoshini aniqlashdan ko'ra ko'proq uning rivojlanishidagi barqaror va muayyan yo'nalish xususiyatlarini (jumladan, inson ta'sirini hisobga olgan holda ham) aniqlab olish muhimroqdir.

Landshaftlar rivojlanishining muayyan yo'nalishini (tendensiyasini) aniqlab olish landshaftlarni xalq xo'jaligining u yoki bu tarmog'ini rivojlantirish nuqtai-

nazaridan baholash hamda istiqbolni belgilash uchun muhim shart-sharoitlardan biridir.

Keyingi 15 – 20 yil ichida tabiatshunoslik fanlarida muvozanat barqarorligi, o'simlik yoki hayvon turi barqarorligi, biosenoz, ekotizim yoki geotizim barqarorligi kabi atamalar tez-tez ishlatiladigan bo'lib qoldi. Landshaftshunoslikda ham landshaftlarning barqarorligi degan tushuncha ishlatilmoqda va landshaftlarning barqarorligini o'rganish va aniqlash masalalari landshaftshunoslarning e'tiborini o'ziga jalb qilmoqda. Buning eng asosiy sabablaridan biri tabiat bilan inson o'rtasidagi munosabatlarning keskinlashuvidir. Kuchli texnika vositalari bilan qurollangan inson landshaftlarni keng miqyosda o'zgartira boshladi. Tabiiy landshaftlar o'rnida yangi, antropogen landshaftlar barpo bo'la boshladi. Landshaft bilan inson o'rtasida ro'y beradigan o'zaro ta'sir va aloqadorliklar haqida, inson ta'sirida landshaftlarning o'zgarishi va bu o'zgarishlarni oldindan bashorat qilish haqida, umuman landshaftlar taraqqiyoti haqida gap borganda landshaftlar barqarorligini bilish va landshaftlarning bu xususiyatlarini hisobga olish ahamiyatlidir.

Har qanday muayyan bir landshaft ma'lum bir landshaftlar guruhida yoki bir kattaroq geotizim tarkibida mavjuddir va “yashaydi”. O'zi mavjud bo'lgan tabiiy muhitga moslashgan bo'ladi va shu muhitda barqaror hisoblanadi. Tashqi muhitning o'zgarishi landshaftlarning ham o'zgarishiga olib keladi. Landshaftlarning o'zgarishi ba'zan boshqa tashqi omillar, masalan insonning xo'jalikdagi faoliyati ta'sirida ham yuz berishi mumkin. Bunday o'zgarishlarning qanchalik jadal yoki sust bo'lishi tashqi omilning ta'sir kuchiga va landshaftning barqarorlik darajasiga bog'liqdir. Shuning uchun ham landshaftlardan oqilona foydalanish, ularni ifloslanish va buzilishdan muhofaza qilish tadbirlarini ishlab chiqishda landshaftlarning barqarorligini bilish katta amaliy ahamiyat kasb etadi.

Umuman olganda, barqarorlik tabiatda barcha predmet va hodisalarga xos xususiyat bo'lib, umumilmiy va falsafiy tushunchadir. Bu tushuncha landshaftlar dinamikasi va taraqqiyoti haqidagi ta'limotda fundamental tushunchalardan biri

hisoblanadi. "Barqarorlik" atamasi V. S. Preobrajenskiyning (1986) yozishicha, geografiyaga matematika yoki fizikadan emas, balki texnikadan kirib kelgan.

Landshaftlarning barqarorligi deganda, ko'pincha ularning turli xil tashqi ta'sirlarga bardoshlilik va chidamlilik xususiyati tushuniladi. "Охрана ландшафтов" (1982) nomli lug'atda ham taxminan shunday izoh berilgan va landshaftlarning o'zgarib turuvchi muhitda o'zining maxsus faoliyati va ichki tuzilishini saqlay olish xususiyati uning barqarorligi deyiladi.

N. R. Reymers (1990) tuzgan sotsial-iqtisodiy-ekologik lug'atda ham ekologik barqarorlik deganda, ekotizimlarning tashqi omillar ta'sirida o'z strukturasini va funksional xususiyatini saqlay olish qobiliyati tushiniladi.

M. D. Grodzinskiy (1987) barqarorlik atamasining turli xil manbalarda keltirilgan 15 ga yaqin izohlarini tahlil qilar ekan, geotizimlar barqarorligining uchta umumiy shaklini belgilaydi.

Bular:

1) tashqi omillar ta'siri bo'lib turishiga qaramay geotizimlarning o'z holatini saqlash xususiyati (inertlik);

2) tashqi omil ta'sirida geotizimlarning avvalgi holatiga qaytish xususiyati (tiklanishlilik);

3) geotizimlarning bir invariant doirasida bir necha holatlarga ega ekanligi va bir holatdan ikkinchi holatga o'tish qobiliyati (plastiklik) dan iboratdir.

S.A.Rakita (1980) maxsus adabiyotda keltirilgan geotizimlar barqarorligining turli izohlari landshaft barqarorligining turli jabhalarini aks ettirishi mumkinligini yozadi. Uning fikricha, barqarorlik deganda landshaftlarning bevosita o'lchanadigan xususiyati yoki tomonlarini tushunmaslik kerak. Barqarorlik murakkab sifat kategoriyasidir. Uning serqirraliligi landshaftlardagi o'zaro aloqalar va jarayonlarning murakkabligi bilan bog'liqdir. Shuning uchun barqarorlikni o'rganish va baholashda turlicha yondashish mumkinligi tabiiydir.

Ushbu muallif Kolima daryosi yuqori oqimidagi geotizimlarning barqarorligini baholash uchun ko'p yillik muzloq yerlarning issiqlik va mexanik ta'sirlarga barqarorligini, fitosenozlar barqarorligini, o'simliklarning o'zini-o'zi

tiklay olishi, moddalarning geokimyoviy aylanishi, landshaftlarning ifloslanishdan o'zini tozalay olish qobiliyati kabilarni birinchi navbatda o'rganib, baholab olish lozimligini ta'kidlaydi.

Barqarorlik tushunchasining eng muhim izohlaridan birini “Природа, техника, геотехнические системы” nomli kitobda uchratamiz. Unda barqarorlik tushunchasiga tabiiy tizimlarning tashqi ta'sirlarga qarshilik ko'rsata olishi bilan bir qatorda tashqi ta'sirlar natijasida buzilgan bo'lsa, uning qayta tiklanish qobiliyati ham kiritilgan. Boshqa manbalardagi, masalan Y. A. Vedenin va b. (1973), K. N. Dyakonov (1974), V. N. Kulikov (1976) kabilar keltirgan izohlar ham mazmun jihatidan shunga yaqindir. Ularni umumlashtirib bir xulosaga kelinadigan bo'lsa, landshaftlarning barqarorligi deganda tashqi tabiiy yoki antropogen omillar ta'siriga nisbatan o'z strukturasi, ya'ni ichki aloqadorliklar xarakterini saqlagan holda bardosh bera olish va shu bilan birga tashqi ta'sirlar natijasida o'zgargan yoki buzilgan bo'lsa avvalgi holatini qayta tiklay olish xususiyatlari tushuniladi.

Geotizimlar yoki landshaftlarning barqarorligi haqida adabiyotda berilgan izohlarning tahlili yana shuni ko'rsatadiki, landshaftlar barqarorligi deganda, ularning ikki xil xususiyatlari, ya'ni: 1) landshaftlarning tashqi omillar ta'siriga qaramay o'z funksiyasini bajarish qobiliyatini saqlab turishi va 2) tashqi omillar ta'siri tugagach landshaftlarning yana avvalgi strukturasi qaytish xususiyatlari chalkashtirib yoki qo'shib yuborilayapti. Shu ma'noda landshaftlarning geokimyoviy barqarorligi haqida so'z yuritgan N. P. Solnsevaning (1982) fikrlari e'tiborga loyiqdir. Uning fikricha, tabiiy tizimlarning barqarorligi bir xil barqarorlik hisoblansa, tizimlarning o'z normal funksiyasini bajarish qobiliyati ikkinchi xil barqarorlikka kiradi. Ushbu muallif barqarorlikni tabiiy tizimlarning zamonda o'z funksiyalari tavsifini belgilovchi o'ziga xos xususiyatlari deb qaraydi. N. P. Solnsevaning yozishicha landshaftlarning morfologik, geokimyoviy, geofizikaviy xususiyatlarini bevosita o'lchash mumkin bo'lgan holda, landshaftlarning barqarorligini bevosita o'lchash imkoniyati bo'lmas ekan. Chunki,

landshaftlarning barqarorlik xususiyati, odatda faqat ularga biror tashqi omil ta'sir etgandan so'nggina namoyon bo'lar ekan.

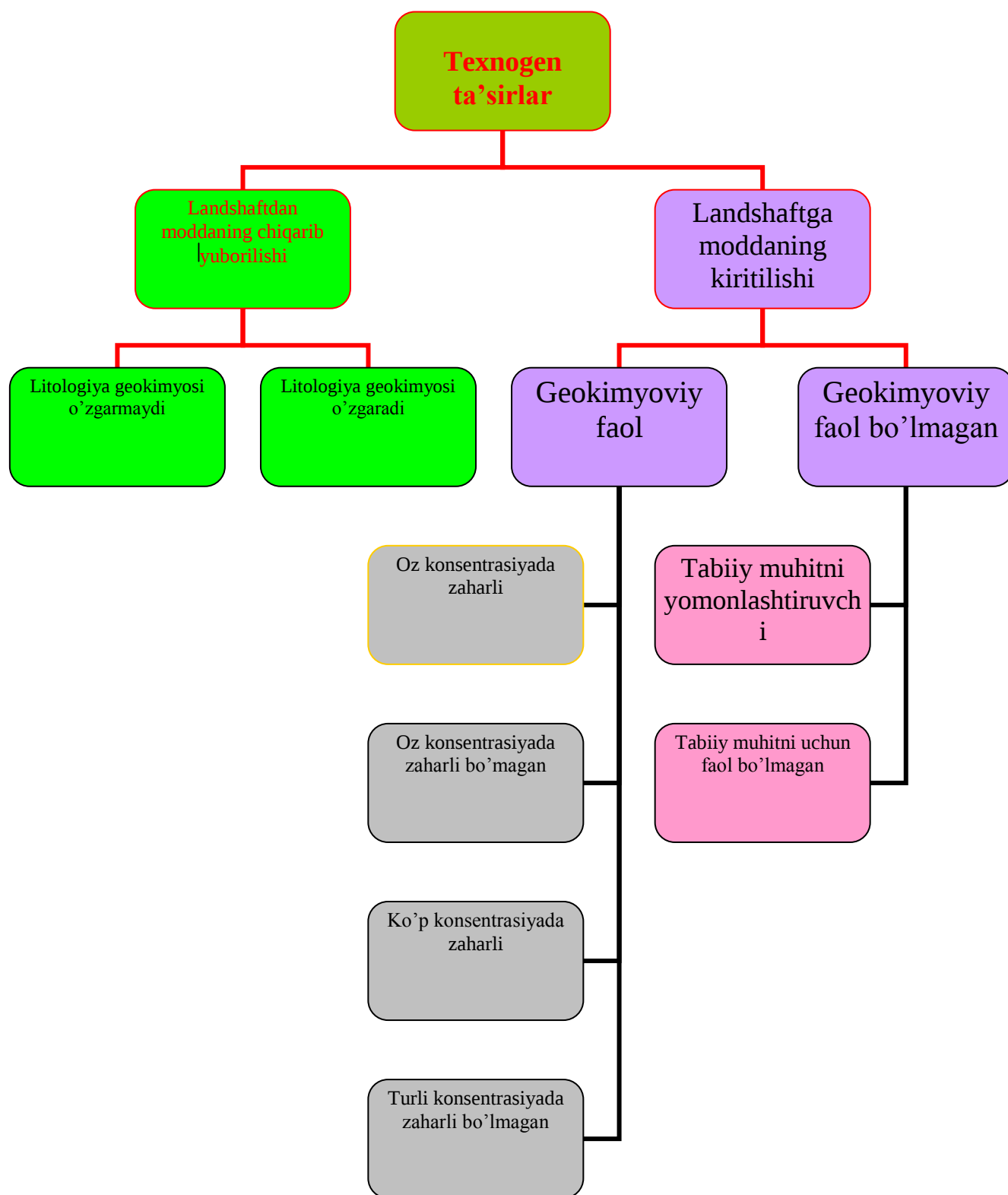
Landshaftlarning dinamikasi va rivojlanishiga ta'sir etadigan tabiiy omillar, komponentlar orasida muttasil ro'y berib turadigan o'zaro ta'sir va aloqadorliklar landshaftlarning nisbatan muvozanatda bo'lib turishiga, ularning barqarorligiga xizmat qiladi. Bu o'zaro ta'sir va aloqadorliklar landshaftlarda sarf bo'layotgan modda va energiyani ularga kirib kelayotgan modda va energiyaga tenglashtirib turishga harakat qiladi. Bu landshaftlarning o'zini-o'zi boshqarib, sozlab turuvchi tabiiy tizim ekanligidan dalolat beradi. Tashqi tabiiy omillardan faqat tez va katta kuch bilan bo'ladigan hodisalargina (vulqon otilishi, kuchli tektonik silkinishlar, qor ko'chishi, sel ketishi, muzlik bosishi, dengiz qaytishi, yog'inlar kabi) landshaft barqarorligini izdan chiqarishi yoki buzishi mumkin.

Landshaftlar barqarorligining buzilishi asosan antropogen (texnogen) omillarning ta'sirida ro'y berib, bu tushunchaning yuzaga kelishi ham keyingi yillarda ana shu omillarning ta'sir darajasi ortib ketganligining oqibatidir.

Landshaftlar geokimyosi sohasida taniqli bo'lgan olim M. A. Glazovskaya (1988) ham barqarorlik deganda, tabiiy tizimlarning o'z funksiyalarini bajarish ta'rifini saqlash imkoniyatidir deb tushunadi. Uning fikricha, tabiiy tizimlarning texnogen omillar ta'siriga nisbatan barqarorligi birinchidan tashqi omillar ta'sirining tavsifi bilan belgilansa, ikkinchidan tabiiy tizimlarning o'ziga xos bo'lgan xususiyatlari (masalan, tizimlarning geokimyoviy strukturasi, o'z funksiyasini bajarish tavsifi) bilan belgilanadi. Bunda barqarorlik landshaftlarga tashqi omillar ta'sirida kirib qolgan moddalarning erishi, chirishi, tarqalishi va chiqib ketishi kabi sharoitlar bilan ham belgilanadi.

Landshaftlarga ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan texnogen omillarning natijasi, shu jumladan ayrim kimyoviy moddalarning ortiqcha to'planib qolishi yoki tarkibining sun'iy o'zgarishi va hokazolar landshaft tabiati uchun yot hisoblanadi va landshaftlarning barqarorligi o'ziga xos xususiyat kasb etgan bo'ladi. Shuning uchun landshaftlarning barqarorligini tadqiq qilish jarayonida har bir omilning muayyan ta'sir natijasi alohida tahlil qilinishi lozim bo'ladi.

Landshaftlarning o'zi turli-tuman bo'lganligi kabi, ularga ta'sir etishi mumkin bo'lgan omillarning ta'siri ham turli-tumandir. Buni faqat geokimyoviy nuqtai nazardan tuzilgan texnogen omillar tasnifidan ham ko'rish mumkin (1-rasm).

1-rasm. Texnogen ta'sirlar tasnifi (N. P. Solnseva, 1976)

II. Bob. Landshaftlarni tasniflash va uning amaliy ahamiyati

2. 1. Landshaftlarni tasniflashning asosiy tamoyillari

Fanda tasniflash, tartib berish, turlashtirish, taksonomiya kabi bir-biriga yaqin tushunchalar mavjud. Bulardan tasniflash va tartib berish tushunchalari bir-biriga anchagina yaqin bo‘lib, rang-barang va turli-tuman narsa va hodisalarni ma'lum bir tartib bilan, har birining pog‘onama-pog‘ona mavqeini yoki ko‘lamini saqlagan holda guruhlariga ajratish yoki birlashtirish degan ma'noni anglatadi. O‘quvchilarga botanikadagi o‘simliklar tasnifi, zoologiyadagi tirik mavjudotlar tasnifi yaxshi tanish. Shunga o‘xshash tasniflar boshqa fanlarda ham bor.

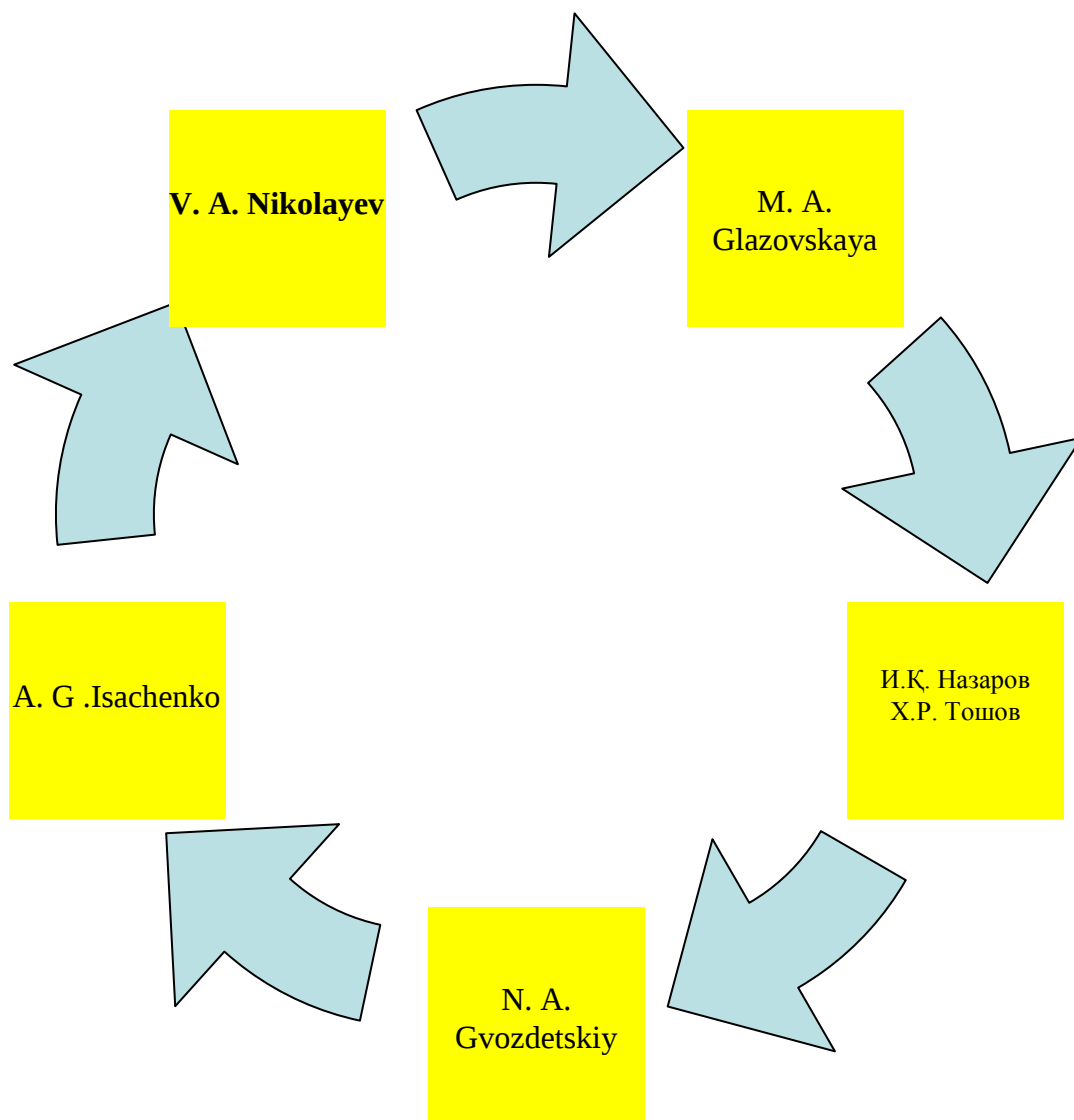
O‘z o‘rganish obyektni tasnif qilmagan yoki tasnif qilishiga urinmagan birorta fan bo‘lmasa kerak. Sababi biror fanni fan sifatida tanilishi uchun ham uning o‘z obyektni tasnifi ishlab chiqilgan bo‘lishi kerak. Buyuk fransuz matematigi A. Puankare (1906) "Fan - bu eng avval tasniflashdir" degan edi. Tasniflash jarayoniga borib yetmagan ilmiy izlanishlarni hali “Qiyomiga yetmagan”, deb baholash mumkin.

O‘rganish obyektni tasniflashning ham ilmiy, ham amaliy ahamiyati kattadir. Uning ilmiy ahamiyati shundan iboratki, obyekt tasnif qilinayotganda uning kelib chiqishi, tuzilishi, rivojlanishi kabi barcha xususiyatlari o‘rganilishi va u haqidagi barcha ma'lumotlar batafsil tahlil qilinishi kerak bo‘ladi.

Yer yuzasida muayyan landshaftlar haddan tashqari ko‘p bo‘lganligi uchun ularning har birini alohida-alohida o‘rganish va ta'riflab berishning iloji bo‘lmay qoladi. Shuning uchun landshaftlarni ma'lum maqsadlarda (masalan, qishloq xo‘jaligi, shahar qurilishi va h.k.) guruhlab ta'riflashga va shunga mos holda bir turdagi tadbirlarni rejalashtirishga to‘g‘ri keladi.

Keyingi 15-20 yil ichida geograflar tomonidan bajarilayotgan ko‘plab ishlar uchun, jumladan xalq xo‘jaligini rivojlantirish, aholining yashashi va sog‘ligi nuqtai nazaridan landshaftlarni baholash, geografik bashorat qilish va tabiat muhofazasini ko‘zlab bajarilayotgan ishlar uchun ham katta-katta rayonlar, tabiiy geografik o‘lkalar miqyosida barcha landshaftlar haqida batafsil ma'lumotlarga yoki boshqacharoq qilib aytganda, landshaftlar kadastriga ega bo‘lish ahamiyatlidir

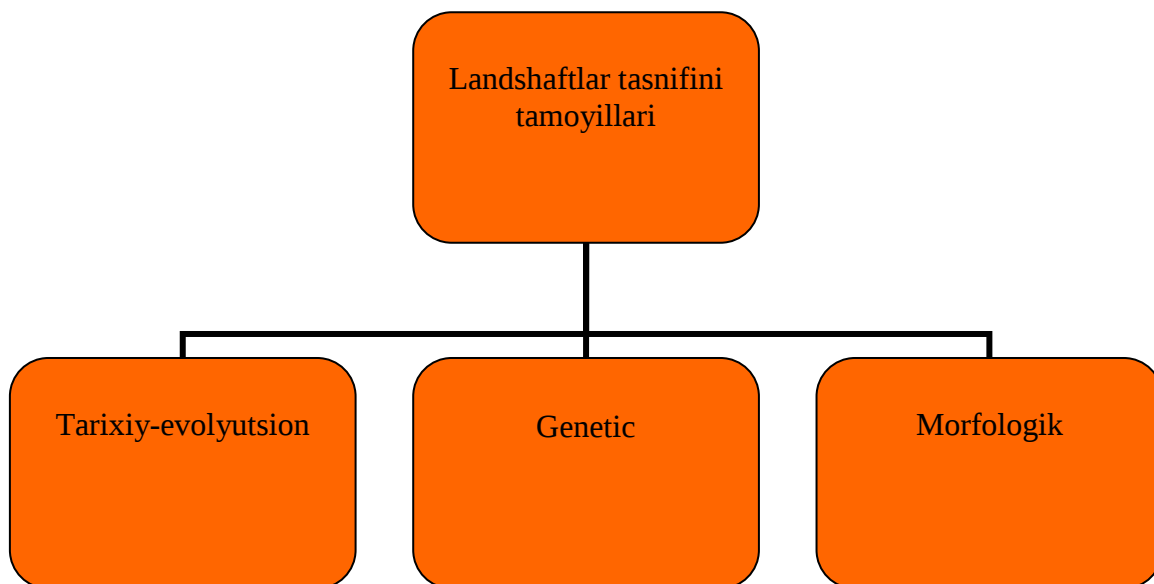
Landshaftlarni tasniflash bilan ko‘pchilik geograflar shug‘ullanishgan. Ulardan ayniqsa N. A. Gvozdetskiy (1961), A. G .Isachenko (1961, 1975), V. A. Nikolayev (1973, 1979) kabilarning tajribalari e’tiborga loyiq. Bu olimlar tavsiya etgan tasniflar ichida V. A. Nikolayev (1979) bajargan tasnif o‘zining anchagina mukammalligi bilan ajralib turadi.

2-rasm. Landshaftlarni tasniflagan olimlar

Bu tasnifning yaratilishi asosida landshaftshunos olim N. A. Nikolayev ko'p yillar davomida Qozog'iston dashtlarida landshaftlarni xaritaga tushirish borasida olib borgan izlanishlari yotadi. Quyida keltiriladigan fikrlarning ko'pchiligi V.A.Nikolayev ilgari surgan g'oyalar ta'sirida yuzaga keldi. Bu fikrlardan eng asosiysi landshaft haqidagi tushunchaning o'ziga xos talqini bo'ldi.

V.A.Nikolayevning fikricha, landshaftni faqat regional birlik (A.G.Isachenko, 1961) yoki faqat tipologik birlik (N.A.Gvozdetskiy, 1961) sifatida qabul qilish birday bir tomonlamalikka olib keladi. Agar biz landshaftni tipologik birlik deb qabul qilar ekanmiz, uning asosida har bir muayyan o'ziga xos landshaftning tahlili yotishini esdan chiqarmasligimiz kerak. Har bir muayyan landshaft - o'ziga xos geografik individdir. Lekin bir vaqtning o'zida u qaysidir tipologik landshaftlar majmuasining bir qismidir. Haqiqatan ham, yer yuzida ikkita har tomonlama bir xil bo'lgan landshaftni topib bo'lmaydi. Ammo qaysidir xususiyatlari bilan bir-biriga o'xshashlik tomonlari bo'lgan landshaftlarni uchratish va tasnif qilish mumkin. Landshaftlar tasnifini ishlab chiqishda turlicha tamoyillarga amal qilingan bo'lishi mumkin. Masalan, tarixiy-evolyutsion tamoyil, genetik tamoyil, morfologik tamoyil va h.k (3-чизма). Shu tamoyillardan birvarakayiga bir nechtasiga amal qilgan ma'qul. Shulardan faqat bittasigagina amal qilib tuzilgan tasnif doimo ham aniq va puxta bo'lavermaydi. Shu bilan birga landshaftlarning o'zini ma'lum bir tamoyilga asoslanmay, birma-bir sanab o'tishning o'zi ham ilmiy tasnifdan uzoqdir. Hozirgacha qo'llanib kelinayotgan tamoyillarning eng asosiylaridan biri tarixiy-evolyutsion tamoyildir.

3-pacm. Landshaftlarni tasniflash tamoyillari

Bunda landshaftni invariant tushunchasi nuqtai nazaridan qarashga to‘g‘ri keladi. Ushbu tamoyilga amal qilinganda bir tasnif jadvalining o‘zida geografik tizimlardagi juda ko‘p va turli-tuman moddiy borliqni qamrab olishi mumkin bo‘ladi. Qo‘l ostimizda ma‘lum miqdorda paleogeografik ma‘lumotlar mavjud bo‘lgan taqdirda bu tamoyildan foydalanish juda yaxshi natijalar berish mumkin, ya‘ni landshaftlarning tashkil topishi va rivojlanishidagi ichki va tashqi aloqadorliklarni tasnif jadvalida aks ettirish mumkin bo‘ladi.

Landshaftlar tasnifida tarixiy yondashish albatta landshaftlarning kelib chiqishi (genezisi)ni tahlil qilish bilan bog‘liqdir. Landshaftlarning kelib chiqish va rivojlanish tarixi ularning ichki strukturasi o‘ziga xosligini keltirib chiqaradi. Shuning uchun, landshaftlarni tasniflashda foydalanilayotgan tarixiy, genetik tamoyil landshaftlarning ichki tuzilishini tahlil qilish bilan bevosita bog‘liq bo‘lib qoladi.

Landshaftlar tasnifida landshaftlar ichki tuzilishini tahlil qilish qoidasi asosida bir butunni uning qismlari bilan hamda qismlari orasidagi o‘zaro ta‘sir va aloqadorliklarni tahlili yotadi. Biz landshaftlarni ko‘p yaruslik geotizimlar deb qabul qilgan edik. Bu bilan biz har bir landshaft ma‘lum komponentlar majmuasidan iboratgina bo‘lib qolmasdan, balki o‘zidan kichikroq bo‘lgan komplekslardan tuzilganligini ham e‘tirof etgan bo‘lamiz. Shunday ekan,

landshaftlarning ichki tuzilishi haqida gap borganda faqat komponentlar orasidagi emas, balki kichik yoki oddiy komplekslar orasidagi o'zaro aloqadorliklar ham tushuniladi. M. A. Glazovskaya (1961) tomonidan tavsiya etilgan geokimyoviy landshaftlar tasnifi ham ana shu tamoyil asosida tuzilgandir.

Landshaftlar ochiq geotizimlar bo'lganligi sababli, ular o'z yon-atroflaridagi landshaftlar bilan ham modda va energiya almashinishi ko'rinishida aloqador bo'lib turadi. Agar biz tasnif tuzishda landshaftlarni o'z ichki tuzilishiga ega ma'lum bir tizimdir degan qoidaga amal qiladigan bo'lsak, landshaftlarning ichki aloqadorligidan tashqari ularning atrof-muhit bilan va qo'shni landshaftlar bilan bo'ladigan aloqadorliklarini ham hisobga olish kerak bo'ladi.

Odatda landshaftlarning ichki tuzilishining tahlili asosida tasnifning kichik taksonomik birliklarini aniqlab olish mumkin bo'ladi. Katta taksonomik birliklarni aniqlayotganda esa ko'proq landshaftlarning o'zaro aloqadorliklariga va yondashib kelish xususiyatlariga ko'proq asoslanishga to'g'ri keladi.

Landshaftlar tasnifini tuzganda, u puxta va "tabiiy" bo'lishi uchun tarixiy-genetik tuzilish tamoyillariga amal qilgan ma'qul ko'rinadi.

Har qanday ilmiy tasniflash avvalo tasnif qilinayotgan obyektga yoki hodisaga tegishli bo'lgan ma'lum belgilarni tanlab olishni taqozo qiladi. Landshaftlarning ayrim guruhlariga tipologik birlashtirilishi yoki aksincha tabaqalanishi turli-tuman shart-sharoitlarga bog'liq. Masalan, landshaftlarning ichki xususiyatlariga, qo'shni landshaftlarga yondashib kelishiga, landshaft tashkil qiluvchi omillar va hodisalarning majmuiga, ularning rivojlanish xususiyatlari va hokazolarga bog'liqdir.

Shuning uchun har qanday tasnifdagi birliklarning mavqeini aniqlashda faqat birgina belgini asos qilib olish qiyin bo'lib, hatto bunday belgini izlab o'tirishning o'zi ham mantiqan noto'g'ri bo'lar edi. Buning sababi shundaki, aniqlanadigan va tasniflanadigan turli-tuman birliklarni o'z kuchi va qiymati turlicha bo'lgan omillar asosidagina umumlashtirish mumkin bo'ladi. Umuman olganda, asosiy belgilarni tanlab olish, tasniflash jarayonini eng muhim va mas'uliyatli bosqichlaridan biri hisoblanadi. Landshaftlar tasnifining asosiy birliklari. Landshaftlar tasnifida ham

boshqa ko'pgina tabiiy fanlar tasnifidagidek sinf, tur, turkum, xil kabi tushunchalar ishlatiladi. Bunday tushunchalarni birma-bir izohlab berishdan oldin bir-ikki taniqli geograf olimlar ishlab chiqqan tasnif ko'rinishlarini misol tariqasida keltirib o'tmoqchimiz. Dastlabki, ana shunday ishlardan biri N. A. Gvozdetskiy (1961) ga tegishlidir. U tavsiya etgan landshaftlar tasnifi: sinf-tur-kichik tur-guruh-xil ko'rinishda bo'lib, anchagina ixcham tarxlardan biridir. A. G. Isachenko (1961) tavsiya etgan landshaftlar tasnifi: tur-kichik tur-sinf-kichik sinf-xil-kichik xil-variant ko'rinishiga ega.

Bu ikki tasnif bir-biridan ozmi-ko'pmi farq qiladi. Jumladan, eng katta birlik sifatida N. A. Gvozdetskiy sinfni qabul qilar ekan, u eng avval tog'lar va tekisliklar landshaftlarini ikki sinfga bo'lib tashlashni tavsiya etsa, A. G. Isachenko esa dastavval landshaft turlarini aniqlab olishni, so'ngra sinflarga bo'lishni ma'qul ko'radi. Landshaft turlarini aniqlab olishda eng asosiy mezon sifatida landshaftlarning gidrotermik rejimi, ya'ni namlik va issiqlik taqsimlanishidagi dunyo miqyosidagi farqlarni olishni tavsiya etadi.

A. G. Isachenko fikricha, landshaftlarning bir-biriga o'xshashligi yoki bir-biridan farqi juda ko'p sabablar bilan belgilanadi va ularning ichidan eng asosiysini aniqlab olish tasnif tarxidagi eng katta birlikni tanlashga asos bo'ladi.

Hozirgi vaqtda eng mukammal ishlangan landshaftlar tasnifining muallifi V. A. Nikolayev (1973, 1979) ekanligi ko'pchilik geograflar tomonidan e'tirof etilmoqda. U tavsiya etgan ko'p pog'onali tasnif tarxi: bo'lim-qism-kichik qism-sinf-kichik sinf-guruh-tur-kichik tur-toifa-kichik toifa-xil-variant ko'rinishida bo'lib, yer yuzasidagi barcha landshaftlarni ma'lum bir tartib bilan o'rganishga yaxshi ilmiy asos bo'la oladi.

Quyida biz V. A. Nikolayev tavsiya etgan ana shu landshaftlar tasnifidagi birliklarni izohi bilan chegaralanamiz. Chunki bu izohlar boshqa tasnif tarxlaridagi birliklar izohiga ko'p jihatdan mos keladi.

Shunday qilib, landshaftlar tasnifida ishlatiladigan eng yirik birlik landshaftlar bo'limi hisoblanadi. Bo'lim darajasiga kiruvchi landshaftlar asosan Yerning geografik qobig'ini tashkil qiluvchi turli geosferalarning bir-biri bilan tutashib

turishi va o'zaro ta'sir turiga qarab aniqlanadi. Bu haqda taniqli tabiiy geograf F. N. Milkov (1970) "Landshaftlar bo'limi landshaftshunoslikdagi eng yuksak tipologik birlikdir" degan fikrni bildiradi. Bu birlik F. N. Milkov aytganidek litosfera, atmosfera, gidrosferalarning o'zaro ta'sir xususiyatiga va shunga bog'liq holda o'zaro modda va energiya almashinish shakli hamda jadalligi o'xshash bo'lgan landshaftlarni birlashtiradi. Landshaftlar bo'limiga misol sifatida quruqlik landshaftlari, suv landshaftlari, suv osti landshaftlarini kiritish mumkin. Quyida biz faqat quruqlik landshaftlariga tegishli bo'lgan masalalar haqidagina so'z yuritamiz.

Landshaftlar bo'limi ichida dastavval landshaftlar qismini ajratamiz. Landshaftlar qismi birligi landshaftlarning eng asosiy energetika bazasi bo'lmish namlik va issiqlik balansidagi farqlar va o'xshashliklarga qarab birlashtirishga imkoniyat beradi. Bunday o'xshashlik yoki farqlar joylarning makroiqlimiy xususiyatlari bilan belgilanadi. Bu xususiyatlar bilan o'z navbatida joyning gidrologik rejimi, hukmron bo'lgan o'simlik turi va biologik modda aylanish turi kabilar chambarchas bog'liqdir. Bu yerda gap ko'proq iqlim mintaqalari haqida borayapti, ya'ni bitta iqlim mintaqasida rivojlangan landshaftlarning hammasi xoh u tog' landshafti, xoh tekislik landshaftlari bo'lsin bitta qismga taalluqli hisoblanadi. Masalan, Kara dengizi bo'ylaridan Turkmanistonning janubigacha bo'lgan makonda: arktik, subarktik, boreal, subboreal, subtropik landshaftlar qismini ajratish mumkin.

Bizga ma'lumki, yuqorida sanab o'tilgan mintaqalar tabiati g'arbdan sharqqa tomon, ya'ni Atlantika okeanidan uzoqlashgan sari, kontinentallik ortib borgan sari o'zgarib boradi. Shuni e'tiborga olsak, landshaftlar qismi o'z navbatida landshaftlarning kichik qismiga bo'linib ketishi mumkinligini ko'ramiz.

Landshaftlar tasnifidagi navbatdagi birlik-landshaftlar sinfidir. Bu birlik yuqorida misol keltirilgan barcha tasnif tarixlarida (N. A. Gvozdet'skiy, A. G. Isachenko) ishtirok etadi. Bu tasniflash tajribalarining deyarli hammasida ham sinflarni aniqlashda birgina xususiyat, ya'ni landshaftlarning morfotektonik xususiyati asos qilib olinadi va asosan ikkita landshaftlar sinfi ajratiladi: tog'lar landshaftlari sinfi va tekisliklar landshaftlari sinfi. Bu ikki sinf orasidagi eng asosiy

farq ularda tabiiy zonalarining ikki xil ko‘rinishda (tekislikda kengliklar bo‘ylab, tog‘larda esa pastdan yuqoriga) bo‘lishidir.

Tog‘ landshaftlarining ham, tekislik landshaftlarining ham tabaqalanishida yana bir gipsometrik omil, ya'ni landshaftlarning pog‘onalar hosil qilib joylashish xususiyati borligini e'tiborga olsak, unda landshaft sinflarining ichida landshaft kichik sinflarini ajratish mumkin bo‘ladi. Masalan, tekislik landshaftlari pastqam, past va baland tekislik landshaftlari kichik sinflariga, tog‘ landshaftlari esa past tog‘lar, o‘rtacha balandlikdagi tog‘lar, baland tog‘lar landshaftlari kichik sinflariga bo‘linib ketadi.

Navbatdagi tasnif birligi-landshaftlar guruhidir. Bu birlikni aniqlab olishda asosiy belgi sifatida landshaftlarning suv va geokimyoviy tartibi, ya'ni landshaftlarning atmosfera yog‘inlari hisobiga, grunt suvlari hisobiga yoki yana bir boshqa suvlar hisobiga namlanish nisbati asos qilinib olinadi. Ana shu belgilarga qarab tekislik landshaftlari ichida elyuvial, elyuvial-gidromorf (yarim gidromorf), gidromorf landshaftlar guruhlarini ajratish mumkin.

Landshaftlar guruhi birligini ajratishning (ayniqsa, tekislik landshaftlari uchun) ahamiyati e'tiborga loyiqdir. Buning sababi o‘tmishda va hozirgi vaqtda landshaftlarning ichki tuzilishi hamda ularning rivojlanish yo‘nalishi qay tarzda bo‘lganligi ko‘p jihatdan ularning suv-geokimyoviy tartibining o‘ziga xos xususiyatlari bilan bog‘liqligidadir. Shuning uchun, landshaftlar taraqqiyoti kelajakda qanday bo‘lishini bashorat (prognoz) qilish uchun ham landshaftlar guruhini aniqlab olish katta amaliy ahamiyat kasb etadi.

Landshaftlarning elyuvial, gidromorf yoki yarim gidromorf bo‘lishi, ular taraqqiyotining ma'lum davrdagi holatini aks ettiradi. Namlanish xarakteri o‘zgarishi bilan landshaftlar bir holatdan ikkinchi holatga o‘tishi mumkin, ya'ni bir guruhga mansub landshaftlar ikkinchi guruhga o‘tib qolishi mumkin. Landshaftlarning suv-geokimyoviy tartibini o‘rganishning ahamiyati katta bo‘lib, unga dastavval B. B. Polinov (1956), A. I. Perelman (1975), M. A. Glazovskaya (1964), keyinchalik V. A. Nikolayev (1973), A. A. Makunina va N. S. Selezneva (1974) kabilar o‘z ilmiy izlanishlarida alohida e'tibor berishgan. Yana bir narsa

haqida to'xtalib o'tmoq lozimki, ba'zi bir tasnif tarxlarida landshaftlarning ana shu xususiyatlariga e'tibor berilgan-u, faqat birlikning nomi boshqacha, ya'ni guruh emas, balki qator deb atalgan.

Landshaftlar guruhi o'z navbatida landshaft turlariga bo'linib ketadi. Bu tasnif birligi deyarli barcha tasnif tarxlarida uchraydi. Uning izohi ham mazmun jihatidan deyarli bir-biriga yaqin. Faqat A. G. Isachenko tuzgan tasnif tarxidagi tur birligi o'zining hajmi va mazmuni jihatidan V. A. Nikolayev tarxidagi landshaft qismlariga mos keladi.

Landshaft turlarini aniqlashda tuproq va bioiqlim belgilariga asoslanishga to'g'ri keladi. Jumladan, tuproq turlari, o'simlik formatsiyalari sinfi va h.k. N. A. Gvozdetskiy, V. A. Nikolayevlarning tasnif tarxlarida landshaft turlari haqida gap borganda asosan landshaftlarning zonal turlari nazarda tutiladi. Masalan, tundra landshaftlari bir turga kirsa, dasht landshaftlari boshqa turga, cho'l landshaftlari esa yana bir boshqa turga kiradi.

Landshaftlarning bunday zonal turlarga bo'linib ketishi asosan elyuvial landshaftlar guruhiga xosdir. Lekin tabiatda obyektiv mavjud bo'lgan botqoqlik landshaftlari, o'tloq landshaftlar, sho'rxok landshaftlar kabi boshqa guruhga kiruvchi intrazonal landshaftlarni alohida tur sifatida ajratish lozim bo'ladi. Bunday bo'lishi mumkinligini N. A. Gvozdetskiy (1961), M. A. Glazovskaya (1964), F. I. Milkov (1967) lar ham e'tirof etadilar.

Landshaftlar tasnifining keyingi birligi kichik tur bo'lib, kichik zonalarga xos belgilarga asoslanib aniqlanadi. Masalan, (O'rta Osiyo) tekisliklaridagi cho'l landshaftlari ikkita kichik turga, ya'ni shimoliy cho'l landshaftlari va janubiy cho'l landshaftlariga bo'linib ketadi.

Landshaft turlari yoki kichik turlari o'z navbatida landshaft toifalariga bo'linadi. Qaysi landshaft qaysi toifaga mansub ekanligini aniqlashda ayrim landshaftshunoslar (N. A. Gvozdetskiy, V. A. Nikolayev) geomorfologik belgilarga asoslanishsa, ayrimlari (Yurenkov, 1982) esa ma'lum landshaft turlari ichidagi provinsial xususiyatlarga ko'proq e'tibor berishadi. Geomorfologik omil

asos qilib olingan sharoitda esa e'tiborni ko'proq relyefning genetik turlarini o'rganishga qaratish kerak bo'ladi.

Landshaft toifalari ichida kichik toifa birligini ajratishga to'g'ri kelib qolgan hollarda asosiy belgi sifatida landshaft tashkil qiluvchi jinslarning litologik tuzilishiga ko'proq e'tibor beriladi.

Eng kichik tasnif birligi landshaft xillaridir. Bu birlik genezisi va ichki tuzilishi bir xil bo'lgan individual landshaftlarning majmuini aks ettiruvchi birlikdir. Landshaft xillarining bir-biridan farqlantiruvchi asosiy belgisi landshaftdagi hukmron urochishelarning o'xshashligidir. A. G. Isachenko (1991) ham landshaft xillarini aniqlashda landshaftlarning morfologik tuzilishi eng asosiy belgi ekanligini e'tirof etadi.

Bitta xilga mansub bo'lgan landshaftlarni albatta aynan yoki har tomonlama bir-biriga o'xshash deb bo'lmaydi. Ko'pincha bir xilga mansub landshaftlarda hukmron urochishelar umumiyliги bo'lgan taqdirda ham hukmron bo'lmagan urochishelar va fatsiyalar tarkibi yoki egallagan maydoni jihatidan turlicha bo'lishi mumkin. Ana shunday hollarda landshaft xillari ichida yana bir tasnif birligi landshaftlarning kichik xili yoki morfologik variantini ajratishga to'g'ri keladi. Keyinchalik V. A. Nikolayev (1999) kichik qism va birliklari oralig'ida yana bir tasnif birligini, ya'ni landshaftlar oilasini ajratishni lozim topdi. Bir qism yoki kichik qismga taalluqli landshaftlar turli tabiiy geografik o'lkalarda uchrashi mumkinligini inobatga olgan muallif muayyan tabiiy geografik o'lkaga oid bo'lgan landshaftlarning kichik qismlarini bir oilaga birlashtirish maqsadga muvofiq bo'ladi, deb hisoblaydi. Bunda landshaftlarning regional xususiyatlari ham e'tiborga olingan bo'lar ekan.

Shunday qilib, V. A. Nikolayev ishlab chiqqan tasnif jadvali ko'p pog'onali bo'lib, har bir pog'onani aniqlashda asos bo'la oladigan ko'plab tasnif belgilari keltirilgan. Ushbu tasnif jadvaliga asoslanib, Qarshi dashti (I. Hasanov), Janubiy Orolbo'yi (A. Rafiqov, I. Hasanov), Turon tekisliklari (N. A. Kogay, Sh. S. Zokirov), Amudaryo va Sirdaryo oralig'i (Sh. S. Zokirov) landshaftlarini o'rganish

yaxshi natijalar berdi. Quyida biz misol tariqasida ikki daryo oralig'i landshaftlari tasnifini keltiramiz.

Amudaryo va Sirdaryo oralig'ida joylashgan yerlar tabiiy sharoiti jihatidan o'ziga xosdir. Bu yerlarda biz qumliklarni hozirgi va qadimgi allyuvial-delta tekisliklarini, Sharqiy Orolbo'yidagi hozirgi dengiz ostidan chiqqan tekisliklarni, Markaziy Qizilqum past tog'lari va ularga tutashib ketgan prolyuvial tekisliklarni uchratamiz. Ularning har biri o'ziga xos tabiatga ega bo'lib, kelib chiqishi, yoshi turlichadir va turli ekzogen jarayonlar hamda ular bilan bog'liq bo'lgan turli relyef bilan ta'riflanadi. Bu, o'z navbatida, bu yerlarda turli landshaftlarning shakllanishiga olib kelgan.

Bu hudud tabiatiga xos bo'lgan eng asosiy xususiyat hududning shimoldan janubga ancha masofaga cho'zilganligi va tabiiy sharoitning kengliklar bo'ylab zonalar hosil qilishidir. Bu yerda ikki iqlim zonasini, ya'ni mo'tadil va subtropik zonalarini ajratish mumkin. Ular orasidagi chegara janubi-g'arbdan shimoli-sharqqa tomon taxminan Janadaryo quruq o'zani yo'nalishida o'tib, ikkita landshaft qismini ajratib olishni taqazo etadi. Chegaradan shimolda qurg'oqchil hududlar subboreal landshaftlar qismi va janubda juda qurg'oqchil hududlar subtropik landshaftlar qismi joylashgandir. Ikkala landshaftlar qismidagi asosiy iqlimiy farqlar L. N. Babushkin (1964) tomonidan yetarli darajada izohlab berilgan. Bundagi eng asosiy farqlar atmosfera sirkulyatsiyasida, yog'in-sochinning fasllar bo'ylab turlicha nisbatda tushishida va termik resurslarning turlicha taqsimlanishidadir.

Janubdagi landshaftlar qismi ikkita landshaft sinfiga bo'linadi, ya'ni tekislik landshaftlari va tog' landshaftlari sinfiga. Maydon jihatidan tekislik landshaftlari hukmrondir. Tog' landshaftlari esa kenglik zonasi ichida orol tariqasida uchraydi. Tekislik landshaftlari o'z navbatida akkumulyativ tekislik landshaftlari, denudatsion baland tekislik landshaftlari kabi kichik sinflarga bo'linadi.

Keyingi tasnif birligi - landshaft guruhi landshaftlarning namlanish xususiyatiga qarab, yer osti suvlarining harakatchanligiga va harakatchan kimyoviy unsurlarning chiqib ketishi yoki to'yinishi ustunligiga qarab (avtomorf

landshaftlar, yarimgidromorf landschaftlar va gidromorf landschaftlar guruhlari) ajratilgan. Landschaftlarning bunday xususiyatlarini aniqlab olish qurgʻoqchil va juda qurgʻoqchil hududlarda landschaftlar rivojlanishining umumiy yoʻnalishlarini bilib olish uchun juda muhimdir. Landschaftning avtomorf yoki gidromorf boʻlishi uning maʼlum vaqt davomidagi holatini aks ettiradi va landschaft taraqqiyotini bashorat qilishda ahamiyatlidir.

Avtomorf landschaftlar boshqa guruh landschaftlariga nisbatan koʻproq tarqalgan boʻlib, ular oʻz navbatida landschaft turlariga boʻlinadi. Bular shimoliy choʻllar landschaftlari va janubiy choʻllar landschaftlaridir. Bu turlar orasidagi chegara biz yuqorida aytib oʻtgan landschaft qismlari orasidagi chegaraga mos keladi. Landschaft turlarini aniqlashda asosan tuproq va bioiqlimiy xususiyatlarga koʻproq eʼtibor beriladi. Turlar orasidagi iqlimiy farqlar nurash va tuproq hosil boʻlish jarayonida, asosiy oʻsimlik turlarining shakllanishida, ularning tarkibi, oʻzgarishi va hatto hosildorligida ham oʻz aksini topgan. Gidromorf landschaftlarda esa qoʻshimcha grunt suvlari hisobiga toʻyinish holati yuz berganligi uchun zonal farqlar anchagina oʻz izini yoʻqotgan va ular botqoq landschaftlari, oʻtloq landschaftlar, shoʻrxok landschaftlar, toʻqay landschaftlari va voha landschaftlari koʻrinishida alohida turlarni hosil qiladi.

Landschaftlar toifasi landschaft turlari ichida aniqlanib, asosan geologik-geomorfologik shart-sharoitlarga qarab, yaʼni landschaftni hosil qiluvchi relyefning genetik turiga va geologik tuzilishiga asoslanib ajratiladi. Masalan, ushbu hududda allyuvial tekisliklar landschaftlari, dengiz tekisliklari landschaftlari, prolyuvial tekisliklar landschaftlari va h.k.

Landschaft toifalari oʻz navbatida landschaft xillariga boʻlinadi. Ular individual landschaftlarning tipologik umumiyligi asosida aniqlanadi. Landschaft xillariga misol tariqasida qumli choʻl tuproqli oq saksovulzor landschafti, qumli choʻl tuproqli efemerlar aralashgan psammofit butazorlar landschaftini aytib oʻtsa boʻladi. Biz qisqacha taʼriflab koʻrmoqchi boʻlgan landschaftlar tasnifi (Oʻrta Osiyo), jumladan Oʻzbekiston Respublikasi landschaftlar xaritasini tuzishda aniq va puxta asos boʻlib xizmat qilishi mumkin.

2.2. Buxoro viloyati landshaftlarini tasniflash

Landshaftlarni tasniflashda biroz boshqacharoq yondashuvni Buxoro viloyati landshaftlari misolida ko'rish mumkin.

Ma'lumki, hozirgi landshaftlar uzoq geologik davrlarni o'z ichiga olgan paleogeografik jarayonlarning hosilasidir. Landshaftlarni geomorfologik, litogen asoslari, geoeologik xususiyatlari bevosita o'tmish davrlar hosilasi bilan uyg'undir. Shu sababli akademik K. K. Markov "Geograf uchun Yer yuzasining o'tmishi uning hozirgi manzarasini bilish uchun kalitdir", - deb qayd qilgan edi. Hozirgi landshaftlar o'tmish landshaftlarning vorislaridir. Falsafiy til bilan aytganda bugungi kun o'tmishning inkori va ayni paytda uning davomidir. Shu bois landshaftlarni tasniflashda paleogeografik tahlil asosiy tamoyillardan biri bo'lmog'i lozim.

Landshaftlarni tasniflash ularga tartib berish, jarayoni landshaftlarning katta - kichikligi (morfologik) bilan emas, balki sifat ko'rsatkichlari ("nisbiy bir xilligi") tamoyili asosida amalga oshiriladi. Tasniflash ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Eng muhimi bunday yondashuv kundalik amaliyot talablariga yaqin turadi. Afsuski, bu boradagi izlanishlar turlicha yondashuvlarga asoslangan bo'lib, hanuzgacha bir to'xtamga kelinmagan. Buning birinchi va asosiy sababi landshaftlarning o'ta murakkab tuzilganligi. Ikkinchidan, izlanuvchilarning bu masalaga turli maqsad va usullar bilan yondashganligi. Uchinchidan esa, tadqiqotchilar «maktabi» va ilmiy salohiyatining turli darajada ekanligidir.

Falsafiy til bilan aytganda, mazkur tadqiqotlarni tabiatda mavjud bo'lgan landshaftlarni bilish yo'lidagi, bosqichma - bosqich qo'yilgan ilmiy "qadamlar" deb baholash mumkin. Bu tadqiqotlar birinchidan, tarixiyligi, ilmiyligi bilan qadrli bo'lsa, ikkinchidan – esa ular "muloqot mavzusi", ya'ni yangi izlanishlar uchun "ozuqa muhiti", ekanligi bilan qimmatlidir.

Qayd qilish joizki, hanuzgacha landshaftshunoslikka bevosita tegishli bo'lgan tayanch tushuncha, atamalar haqida ham fikrlar qat'iy emas.

Landshaftning mazmuni, ko'lam va uni yaratuvchi omillar haqidagi fikrlarning ham xilma-xilligi hammaga ayon. Ammo bu boradagi chalkashliklar, turlicha

talqinlar fanning ijtimoiy nufuziga putur yetkazadi va o'ziga xos qiyinchiliklar tug'diradi(1-jadval).

1-jadval

Landshaftlarni tasniflash

N.A. Gvozdet ski y (1979)	V. A. Nikolayev (1979) (Sh.S. Zokirov tarjimasi,1999)	N.A. Kogay (1982) O'zbekiston hududi misolida	A.G. Isachenko (1991)	Sh.S. Zokirov, (1999) Amudaryo va Sirdaryo oralig'i misolida	I.Q. Nazarov va X.R.Tosho v (2008)
1.Sinf 2.Tip 3. Kichik tip 4. Guruh 5. Tur	1.Bo`lim(quruqlik va suvlik) 2.Qism(mintaqa) 3.Kichik qism(cektor) 4. Sinf (too` va tekislik) 5. Kichik sinf (past too`) 6.Guruh(gidromorf, avtomorf 7. Tur(zona) 8. Kichik tur (zonacha) 9.Toifa (rel`ef, morfogenetik omil) 10.Kichik toifa 11.Xil(Landshaftlarni ng morfologik tuzilishiga ko`ra) 12.Variant (kichik xil)	1.Sinf 2. Guruh 3. Tip 4. Avlod 5. Tur (taqirsimon tuproqlarda gi aralash saksavulzor)	1.Tip(zona) 2.Kichik tip (zonacha) 3. Sinf (too` va tekislik) 4. Kichik sinf 5. Tur	1. Qism 2. Sinf 3. Kichik sinf 4. Guruh 5. Tur 6. Toifa 7.Xil (Qumli cho`l tuproo`ida gi oq saksovulzo r)	1.Zona (cho`l) 2. Sinf (too` va tekislik) 3. Kichik sinf (past too`) 4. Tip(Qumli cho`l sho`rxokli cho`l, ...) 5. Kichik tip (ko`chma qum) 6. Tur (barxanli qum)

Jadval I.Q.Nazarov tomonidan tuzilgan

Shu sababli bo'lsa kerak, bugungi kunda kuchli integratsion va sintez qudratiga ega bo'lgan geografiya, jumladan landshaftshunoslik fanining ijtimoiy nufuzi, amaliyot bilan bog'langanlik darajasi nafaqat O'zbekistonda, balki yaqin qo'shni mamlakatlarda ham talab darajasida emas.

Xalqaro Geografiya Ittifoqi prezidenti taniqli frantsuz geografi J. Dresh 1976- yilda mazkur jamiyatning Moskvada bo'lib o'tgan XXIII kongressida, dunyo geografiyasi “inqirozda”, - deb ochiq tan olgan edi.

Bunday “inqiroz” davrida har bir fan o'zini anglab olishi, ya'ni fanning fundamental asoslaridagi kamchiliklar, chalkashliklarni anglashi, ijtimoiy talabni hisobga olgan holda o'zining nazariy va amaliy poydevorini mustahkamlab olmog'i lozim. Bu o'rinda fanlarning fani bo'lgan falsafaga – uning dialektika usuliga tayanmoq zarur. Chunki, dialektika borliq dunyoni rivojlanish manzarasini ochib beruvchi nazariy poydevordir. Ayniqsa, dialektikaning borliq dunyoni bir butunligi va doimiy rivojlanib borishi, miqdor o'zgarishining sifat o'zgarishlariga aylanishi qonunlari, hamda kategoriyalari geografiyadagi, jumladan landshaftshunoslikdagi chalkashliklarni oqilona bartaraf qilishda metodologik qurol sifatida zarurdir.

Shu bois, Buxoro viloyati landshaftlarini tipologik tasniflashda quyidagi asosiy metodologik tamoyillarga tayangan holda ish tutildi:

1. Izlanishda metodologik qurol sifatida falsafaning moddiy dunyoni bilish usuli – dialektikaning qonun va kategoriyalari, umumgeografik qonuniyatlar, tizimlar nazariyasi tamoyillariga amal qilish. Chunki bu qonuniyatlar yuqorida qayd qilinganidek, tabiatda mavjud bo'lgan jarayon hodisa va borliqning mohiyatini va rivojlanish yo'nalishlarini ochib berish uchun metodologik asosdir. Mazkur umumilmiy qonuniyatlar bo'lg'usi jarayonlarni bashorat qilishda ham juda muhimdir.

2. Landshaft atamasi umumiy (keng) va tor (asl-tipologik) ma'noga ega. Bunday xulosaga kelishning uchta asosi bor. Birinchidan, landshaft atamasi bugungi kunda geografik, nogeografik adabiyotlarda, omma orasida keng tarqalgan. Masalan, “tog' landshaftlari”, “tekislik landshaftlari”, “oy landshaftlari”,

“turistik landshaftlar”, “cho’l landshaftlari”, “suv landshaftlari”, “agrolandschaftlar”, “sanoat landshaftlari”, “shahar landshaftlari” kabi atamalar ommalashib ketgan. Ikkinchidan, landshaft atamasi barcha huquqiy va me’yoriy hujjatlarda umumiy ma’noda kiritilgan. Uchinchidan, regional va tipologik komplekslar orasida keskin chegara yo’q. Chunki turli ko’lamga ega bo’lgan geotizimlar modda, energiya oqimlari tufayli bir-biri bilan bog’langan. Geotizimlar geografik qobiqning turli ko’lamdagi bo’laklaridir. Nemis landshaftshunosi E. Neef ta’kidlaganidek, landshaftlar majmui geosferani tashkil qiladi, geosfera esa landshaftlarda o’z aksini topadi.

Landshaft atamasi tor ma’noda tipologik komplekslarni aks ettiruvchi umumiy tushunchadir. Bu g’oya landshaftlar geokimyosi yo’nalishining asoschisi B. B. Polinov hamda S. S. Neustruyev qisman L. S. Berg asarlarida o’z ifodasini topgan. Tipologik talqin tarafdorlari E. M. Murzayev, N. A. Kogay, V. M. Chupaxin va boshqa bir qator gruzin, ozarbayjon, ukrain, sibir geograflaridir. Tipologik talqinning faol tarafdori taniqli tabiiy geograf N. A. Gvozdestkiy hisoblanadi.

Biz landshaftlarni tor (asl) ma’noda tipologik geotizim sifatida e’tirof qilgan holda, uning uchta asosini qayd qilamiz. Bular: falsafiy-dialektik, ushbu yondashuvning qo’shni fanlardagi (botanika, tuproqshunoslik, cho’lshunoslik) tushuncha, atamalar mazmuniga yaqin va uyg’unligi hamda uning amaliyotga yaqinligidir. Tipologik talqinning falsafiy-dialektik asosi shundan iboratki, geografik qobiq bir nusxadagi eng yirik geotizimdir. U bir butunlikka ega, shunday bo’lsa-da geografik qobiq mahalliy sifatlarga ega, ya’ni katta-kichik regional va tipologik qismlarga bo’linib ketadi.

Geotizimlarning ko’lami kichraygan sari ularning sifatiy (tipologik) ko’rsatgichlari (o’ziga xosligi) ortib boradi, ya’ni landshaftlarning tarkibiy qismini tashkil qilgan komponentlarning birxilligi kuchayib boradi. Xullas, regional birliklar kichrayib oxir-oqibat shunday bir sifat darajasiga o’tadiki, natijada regional birliklar o’rnini tipologik birliklar egallaydi.

Demak, regional birliklarning eng kichigini tabiiy geografik rayon deb tan oladigan bo'lsak, undan keyingi kichik birliklar landshaftlarning morfologik qismlaridir.

Ushbu mantiqiy dialektik asosga tayanib tahlil qilinsa, landshaftshunoslikdagi qator chalkashliklar, xususan maktab, akademik litsey va kasb-hunar kollejlari geografiyasidagilar ham o'z echimini topadi.

Landshaftlarni tasniflash birliklarini geografiyaga yondash bo'lgan fanlardagi mazmundosh va nomdosh tushuncha va atamalar bilan uyg'unlashtirish imkoni bo'ladi. Ma'lumki, tabiiy geografiya fanini o'simliklar geografiyasi, tuproqshunoslik, cho'lshunoslik fanlarisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Bu fanlarda ham o'ziga xos atama, tushunchalar, tasniflash birliklari mavjud. Atamalarni fanlararo muqobillashtirish, ayniqsa tabiatdan foydalanuvchilarga tushunarli darajaga keltirish juda zarur. Holbuki amaliyotda bunga ehtiyoj katta. Modomiki geografiya, ayniqsa, landshaftshunoslik fani sintez qiluvchi qudratga ega ekan, bu vazifa eng avvalo uning zimmasida bo'lmog'i lozim.

O'zbekiston geobotaniklari respublika hududida 13 ta o'simliklar tipi tarqalganligini qayd qiladilar. Shulardan 4 tasi tekisliklarga tegishli-psammofil, gipsofil, galofil, to'qay. Tuproqshunoslar tomonidan ishlab chiqilgan tasniflashlar ham landshaftshunoslik uchun alohida ahamiyatli. Taniqli tuproqshunos N. V. Kimberg O'zbekistonning cho'l zonasi doirasida 7 ta tuproq tipini (o'tloq, botqoq, sho'rxok, taqirli, qumli, sur-qo'ng'ir, voha) ajratadi. Cho'lshunos va yaylovshunos olimlar - M. P. Petrov, A. G. Babayev, A. P. Jumashov kabilar esa O'rta Osiyo cho'llarining litologiyasi va tuproqlariga ko'ra litoedafik tiplarga ajratadilar. Bular: qumli, qum-chag'illi (galechnik), qumoqli (suglina), gilli, taqirsimon-gilli, gilli bedlend, sho'rxokli cho'llardir. E'tirof qilish joizki, cho'l o'simliklari, tuproqlari, cho'l tiplarini o'rganish bo'yicha ko'p izlanishlar bajarilgan, ulardan samarali foydalanish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqilgan. Demoqchimizki, tipologik yondashuv kundalik amaliyotga yaqin, u hayotda o'z isbotini topgan. Biroq, landshaftshunoslikda qo'llanib kelinayotgan joy tipi, urochisha, fastiya kabi

atamalar yuqorida qayd qilingan geografiyaga yondosh bo'lgan fanlarda qo'llanib kelinayotgan atamalar bilan muvofiqlashtirilmagan.

3. Tadqiqot ob'ektini tanlashda, uni iste'molchiga, amaliyotga yaqinlashtirish maqsadida ma'muriy chegara (viloyat) yoki tuman asosida ish tutish tamoyili. Chunki tabiiy hududlar chegarasi ko'pchilik ommaga, hatto ishlab chiqarish bilan bog'liq rahbar xodimlarga ham etarlicha tushunarli emas. Masalan, "Quyi Zarafshon", "Zarafshon deltasi", "Qorako'l deltasi", "Janubi-G'arbiy Qizilqum" kabi hududlarni bevosita "egasi", "xo'jayini" yo'q. Yuqorida qayd qilingan nomlar bilan bajarilgan yoki chop etilgan asarlar, ilmiy tavsiyalar "o'z egasiga" bevosita etib bormaydi, ya'ni ularning teranligi pasayadi, rahbar va iste'molchi e'tiborini tortmaydi.

Tabiiy geografiya fanining ijtimoiy nufuzini bugungi kunda yuqori emasligi sabablaridan biri shu ekanligini tan olish kerak. Bu o'rinda tabiatga, ijtimoiy-iqtisodiy hayotga oid ma'lumotlar, monitoring tizimi ma'muriy hududlar doirasida olib borilishini qayd qilish joiz. Shu sababli tabiiy geografik tadqiqotlarni ma'muriy chegaralar doirasida, ya'ni bugungi bozor iqtisodiyoti sharoitiga uyg'unlashtirish maqsadga muvofiq.

Bu o'rinda qayd qilish joizki, ma'muriy hududlar doirasida olib borilgan tabiiy-geografik tadqiqotlar, ushbu joyga xos bo'lgan tabiiy-geografik regional qonuniyatlarni hisobga olgan holda bajarilmog'i lozim. Yuqorida qayd qilingan tamoyillar Buxoro viloyati landshaftlarini tasniflash landshaftlarining mahalliy suv va yaylov imkoniyatlarini landshaft-ekologik nuqtai nazardan o'rganish va baholash uchun nazariy asos qilib olinishi mumkin.

Yuqorida qayd qilingan tamoyillar asosida biz Buxoro viloyat hududi landshaftlarini landshaft turlari guruhi (landshaft zonasi)-landshaftlar sinfi-landshaftlar kichik sinfi-landshaft turi-landshaftning kichik turi birliklari asosida tipologik tasniflab ko'rdik. Ushbu taksonomik birliklarning ayrimlari turli tadqiqotchilar tomonidan turlicha asoslangan. Shunga qaramasdan ularni ajratishning ayrim asoslarini keltiramiz. Qayd qilish joizki, tipologik birliklar (landshaft turii, kichik turi, xili) mahalliy sharoitning mahsulidir. Falsafiy til bilan

aytganda, tipologik komplekslar regional geotizimlarning mahalliy sharoitda rivojlanishi oqibatida paydo bo'lgandir. Bular keng ko'lamdagi (landshaftlar zonasi-sinfi-kichik sinfi) bag'rida shakllangan. Bu o'rinda regional geotizimlar tipologik komplekslar uchun yashash va rivojlanish muhiti vazifasini o'tab kelayotganligini qayd qilish joiz. Keng va tor ma'nodagi tipologik geotizimlar o'ziga xos sifatiy xususiyatlarga ega.

Xulosa va takliflar

Bitiruv malakaviy ishni bajarish davomida landshaftlarni tasniflash nihoyatda murakkab ekanligini barcha olimlar ta'kidlab o'tishganiga guvoh bo'ldim. Ayniqsa, bu sohada Buxoro davlat universiteti olimlaridan I. Q. Nazarov va X.R. Toshovlarni ham borligi meni quvontirdi.

Landshaftlarni tasniflash bilan ko'pchilik geograflar shug'ullanishgan. Ulardan ayniqsa N. A. Gvozdetskiy (1961), A. G. Isachenko (1961, 1975), V. A. Nikolayev (1973, 1979) kabilarning tajribalari e'tiborga loyiq.

Menga ustozim I. Q. Nazarovning landshaftlarni tasniflash birliklari haqidagi foyalari juda ma'qul bo'ldi. Olimlar tomondan landshaftlar tasnifini ishlab chiqishda turlicha tamoyillarga amal qilingan. Masalan, tarixiy-evolyutsion tamoyil, genetik tamoyil, morfologik tamoyil va h.k. Bitiruv malakaviy ishni yaunida quyidagi xulosalarga keldim:

1. Landshaft va uning tarkibi hamda tuzilishi juda murakkab, shuning uchun landshaftlarni tasniflash ham qiyin ekanligi olimlar tomonidan e'tirof etilgan;
2. Landshaft tushunchasi tor va keng ma'nolarda ishlatiladi;
3. Landshaftlarni tasniflash maktablari xilma-xil;
4. Landshaftlarni tasniflash tamoyillari ham xilma-xil;
5. Landshaft ta'limoti geografiya fanlarining poydevor ta'limotlaridan biridir.

Takliflar

1. Landshaft tushunchasining asl ma'noda ishlatilishiga erishish;
2. Landshaft ta'limotidan turli ko'lamdagi geoekologik muammolarni hal qilishda o'rinli foydalanish;
3. Landshaft ta'limotining ommalashuvini ta'minlash;
4. Landshaftlarni tasniflashni chuqur o'rganish uchun darsdan tashqari turli tadbirlar tashkil etish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Абдулкасимов А. Ландшафтно-экологические исследования межгорных котловин Средней Азии для заповедных целей. // Сб. географические проблемы развития заповедного дела. Самарканд, 1986. С.4-5.
2. Агроклиматические ресурсы Бухарской области. Ленинград, Гидрометеиздат, 1972.-120 с.
3. Бабушкин Л.Н, Когай Н.А, Зокиров Ш.С. Агроклиматические условия сельского хозяйства Узбекистана. Ташкент, «Мехнат», 1985.- 160 с.
4. Баратов П.Б. Природные ресурсы Зарафшанской долины и их использование. Ташкент, «Фан», 1977.-116 с.
5. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг иқлим ўзгариши рамкавий конвенцияси бўйича Ўзбекистон Республикасининг биринчи миллий ахбороти. Тошкент, 1999, 139 б.
6. Бухоро вилояти йиллик статистик тўплам 1995-2005; Бухоро, 2006.-244 б.
7. Звонкова Т.В. Бухарская область. Природные условия и ресурсы Юго-Западного Узбекистана. Ташкент, «Наука», 1965. с. 304-336.
8. Зокиров Ш. Кичик ҳудудлар географияси. Тошкент. “Университет”. 1999.- 120 б.
9. Зокиров Ш.С. Ланшафтшуносликдаги энг кичик бирлик ҳақида. // Жанубий Ўзбекистонда география мактабининг шаклланиши ва ривожланиши. Термиз, 2006.-28-29 б.
10. Назаров И.К. Абиогенные потоки в аридных геосистемах: оптимизация природопользования. (На материалах нижней части р. Зарафшан). Ташкент, «Фан», 1992.-101 с.
11. Назаров И.Қ. География фанинг асосий муаммолари. Тошкент, “Муҳаррир” 2013.- 212 б.
12. Назаров И.К., Тошев Х.Р. Табиий географик районлаштиришнинг методологик асослари ва амалиёт. // Табиий ва иқтисодий географик районлаштиришнинг долзарб муаммолари. Тошкент, 2004.-Б.15-18.

13. Назаров И.К. Тошев Х. Географик чегаралар ва амалиёт. // Тоғ ва тоғолди худудлардан фойдаланишнинг географик асослари. Тошкент, 2002.- Б. 96-98.
14. Назаров И.К. Аллаёров И.Ш. Бухоро географияси. 1- қисм. Бухоро, 1994.- 67 б.
15. Назаров И.К. Факторы опустынивания в Бухарской области Узбекистана. // Проблемы освоения пустынь. Международный научно-практический журнал. Ашхобод, 2000, №1, С. 45-48.
16. Наршахий. Бухоро тарихи. Тошкент «Шарқ баёзи», 1993.-128 б.
17. Нуров У. Динамика и природные ресурсы дельты р. Зарафшан. Автореф. на соиск. уч. степени канд. геогр. наук. Ашхабад, 1990.-25 с.
18. Рахматуллаев А. Табиий муҳитни оптималлаштириш барқарор ривожланиш асосидир. // Ўзбекистон география жамияти ахбороти. 24 жилд. Тошкент. 2004.-Б. 45-48 б.
19. Реймерс Н.Ф. Природопользование. М.: «Мысль», 1990.-637 с.
20. Тошев Х.Р. Чўл тўқай-экотон ландшафтлар типи ва уларни оқилона ташкил қилиш хусусида. // Ўзбекистон география жамияти ахбороти. 29-жилд. Тошкент, 2007. Б 42-49.
21. Тошев Х.Р. Бухоро вилоятининг маҳаллий сув ресурслари ва улардан фойдаланиш муаммолари. // География фанининг назарий-амалий муаммолари. Бухоро, 2006.- Б. 135-139.
22. Умаров М. Природные ресурсы низовьев р. Зарафшан и их использования. Ташкент, «Фан», 1967. -174 с.
23. Файзиев А., Назаров И. Жануби - Ғарбий Қизилқумнинг эндемик ўсимликлари ва уларни муҳофаза қилиш. Ўзбекистон география жамияти ахбороти. 21 - жилд. Тошкент, 2000.-Б.65-66.
24. Ўзбекистон Республикаси биологик хилма-хилликни сақлаш миллий стратегия ва ҳаракат режаси. Тошкент, 1998.-133 б.

- 25.Ўзбекистон Республикаси Қизил китоби, II-том, ҳайвонот олами, Тошкент, CHINOR ENK. 2003.-250 б.
- 26.Ўзбекистон яйловлари. Тошкент, Ўзбекистон нашриёти, 1974.-150 б.
- 27.Ўзбекистон Республикаси Қизил китоби, I-том, Тошкент CHINOR ENK. 1998.-336 б.
- 28.Ўзбекистон Республикаси энциклопедияси. Тошкент, Қомуслар бош таҳририяти. 1997.- 656 б.
- 29.Ғуломов П. Жуғрофия атамалари ва тушунчалари изоҳли луғати. Тошкент, «Ўқитувчи», 1994.-144 б.
- 30.Ҳикматов Ф.Ҳ., Сирлибоева З.С., Айтбаев Д.П. Кўллар ва сув омборлар географияси, гидрологик хусусиятлари. Тошкент. Университет. 2000.- 122 б.